

О. О. Гісем, О. О. Мартинюк

Громадянська освіта

Інтегрований курс
Рівень стандарту

Підручник для 10 класу
закладів загальної середньої освіти

Харків
Видавництво «Ранок»
2018

УДК [37.016:316](075.3)
Г51

Гісем О. О.
Г51   Громадянська освіта (інтегрований курс, рівень стандарту) : підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти / О. О. Гісем, О. О. Мартинюк. — Харків : Вид-во «Ранок», 2018. — іл.

ISBN

УДК [37.016:316](075.3)

Інтернет-підтримка

Електронні матеріали до підручника
розміщено на сайті
interactive.ranok.com.ua

ISBN

© Гісем О. О., Мартинюк О. О., 2018
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2018

ШАНОВНІ ДЕСЯТИКЛАСНИКИ ТА ДЕСЯТИКЛАСНИЦІ!

Цього начального року ви вивчатимете новий початковий предмет «Громадянська освіта». Він спрямований на те, щоб допомогти молодим громадянам України вирішити важливе для власного майбутнього завдання *самовизначення* — усвідомлення свого місця в природі й суспільстві, вибору певної позиції, визначення відповідного до неї життєвого шляху та виду діяльності, формування національної самосвідомості, громадянської позиції, загальної культури, світоглядних орієнтирів тощо з огляду на участь України в загальносвітових політичних, економічних і соціокультурних процесах.

За 40 тис. років свого існування людство досить багато дізналося про себе і про світ, у якому живе. Ще давньогрецький філософ Сократ закликав людину пізнавати саму себе. Сьогодні вивченням людини та окремих аспектів її існування займаються понад 800 наук. Проте вона була й залишається таємницею, яку так і не змогли осягнути повною мірою.

Німецький філософ XVIII ст. Іммануїл Кант вважав, що для того щоб зрозуміти своє місце й призначення у світі, людина має знайти відповіді на три запитання: що я можу знати; на що я можу сподіватися; що я маю робити. Проте всі вони зводяться до одного: що таке людина. Знайти відповідь на нього й усвідомити своє призначення у світі, місце в державі й суспільстві як громадянина — головна мета курсу «Грома-

дянська освіта». Допоможе вам у цьому підручник, який ви тримаєте в руках.

Перш ніж розпочати роботу, необхідно познайомитися зі змістом підручника та його структурою.

Навчальний матеріал об'єднано в сім розділів, кожен із яких складається з кількох тем. На початку кожної теми наведено епіграфи з висловами видатних особистостей. Вони віддзеркалюють їхні погляди на проблеми, що розглядатимуться в тексті. Доцільно звернути на них увагу та визначити власне ставлення до цих думок після опрацювання теми.

Після епіграфів на вас чекають запитання й завдання рубрики «**Пригадайте**». Вони допоможуть вам пригадати вже відомий матеріал, що дозволить краще зрозуміти новий.

У тексті ви зустрінете нові слова, зміст яких може бути для вас незрозумілий. Тому вони виділені чорним шрифтом, а в окремій рубриці пояснюється, що саме вони означають.

Схеми й таблиці, розташовані на сторінках підручника, допоможуть вам краще систематизувати навчальний матеріал і спростити процес його сприйняття.

Під рубрикою «**Документ**» наведені фрагменти історичних джерел за темою, які необхідно прочитати та відповісти на запитання до них.

Матеріали рубрики «**Цікаво знати**» будуть корисними допитливим учням та ученицям,

які хочуть поглибити свої знання. Вони містять додаткову інформацію, цікаві факти, пов'язані зі змістом теми.

Навчальні теми узагальнюють **висновки**. Вони містять стислий виклад провідних думок, розкритих у тексті. **Запитання та завдання**, які завершують вивчення теми, спрямовані на формування різноманітних умінь та навичок.

Крім звичайних тем із громадянської освіти, підручник містить і **практичні заняття**. Їхня мета — допомогти краще засвоїти знання, розвинути вміння, сформувавши ставлення та утвердити цінності через ваш особистий практичний досвід. Вони передбачають як самостійну роботу, так і роботу в групах. Практичні заняття спрямовані на формування навичок соціальної взаємодії,

вироблення вміння самостійно аналізувати різноманітні ситуації, передусім у своєму життєвому середовищі, уміння самостійно приймати відповідальні рішення, конструктивно взаємодіяти із суспільством тощо.

Завершивши вивчення розділу, ви зможете підсумувати його матеріал і здійснити самоперевірку рівня набутих знань за допомогою тестових завдань для **тематичного оцінювання**.

Наприкінці підручника розміщено **основні поняття й терміни**, а також **плани-схеми для організації самостійної роботи**, які стануть вам у пригоді.

Підручник супроводжує **електронний освітній ресурс**, на якому розміщено тести для самоконтролю, що виконуються в режимі онлайн.

Розділ I

Особистість та її ідентичність

Із-поміж усіх тварин тільки людина здатна сміятися.
Аристотель

Людина поза суспільством — або Бог, або звір.
Аристотель

Дайте людині все, чого вона бажає, і в ту саму мить вона відчує, що це все не є все.
Іммануїл Кант

ТЕМА 1. Я — ЛЮДИНА. САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ. МОЇ ПОТРЕБИ ТА БАЖАННЯ

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке людина? Які її основні відмінності від тварин?
2. Які форми соціальної організації людей вам відомі?

1. Що таке людина

Реалії життя ХХІ ст. примушують сучасну людину жити в досить напруженому темпі. Проте інколи в гонитві за досягненням своєї чергової мети вона зупиняється і вражено дивиться на навколишній світ. Безліч разів, скажімо, вам доводилося йти до школи цим парком, а ви ніколи не замислювалися над тим, скільки років старим липам, що там ростуть. П'ятдесят, сто, а може, і більше? Куди ми постійно поспішаємо? Кому це потрібно? Яким є наше призначення? Для чого взагалі ми живемо? Рано чи пізно кожна людина ставить собі ці питання.

Для того щоб визначити свої потреби та бажання, своє ставлення до навколишнього світу та своє місце в ньому, необхідно зрозуміти, ким ми є. Усі ми люди, але що ж таке людина? На перший погляд тут немає нічого складного. Кожен із нас упевнено виділяє людину з навколишнього світу. Її відмінність від усіх інших істот є очевидною. Однак у чому саме вона полягає? У цьому сенсі людина й сьогодні залишається таємницею. Можна лише наблизитися до пізнання того, чим є людина.

Спроби науковців та філософів визначити головну характеристику людини, яка б відрізняла її від усіх інших живих істот, стали причиною існування різних наукових понять, які описують окремі аспекти такого складного явища, яким є людина.

Дослідники вважають, що людина на 70% істота біологічна (їсть, спить тощо) і на 30% істота соціальна (формується в соціумі й залежить від нього).

Дитинча тварини від народження має інстинкти, що допомагають йому орієнтуватися в тому, що їстівне, а що ні, на кого можна нападати, а кого побоюватися. Людська дитина після народження — найбільш непристосована до життя серед усіх живих істот. І повноцінною людиною вона може стати лише серед собі подібних, які дадуть їй знання про навколишній світ, навчать працювати, спілкуватися й жити з іншими людьми.

Однак, формуючись і розвиваючись як соціальна істота, людина залишається одночасно частиною природи. Це визначає її фізичні життєві потреби — їжа, повітря, здатність продовжувати рід, що зумовлює фізико-хімічні властивості середовища, у якому вона може нормально існувати (склад атмосфери, рівень радіації, тиску тощо). Отже, людина — істота біологічна. Проте соціальне і біологічне в ній нерозривно поєднані. Так, усі люди мають майже однакову будову організму, проте повністю розвинути всі закладені в ньому

Соціальний — той, що стосується або належить до суспільства (соціуму).

ЦІКАВО ЗНАТИ

Існує історико-філософський жарт про те, яке визначення людини дав давньогрецький мислитель Платон. Одного разу його запитали: «Що таке людина?». «Це тварина, що ходить на двох ногах», — відповів філософ. Тоді йому заперечили: «Тож птахи теж ходять на двох ногах!» Обміркувавши це заперечення, Платон уточнив визначення: «Людина — це істота, що ходить на двох ногах, але без пір'я». І тоді жартівники підкинули вчителеві обскубаного півня, на шиї якого висіла дощечка зі словами: «Людина за Платоном». Відповіддю мислителя стало нове визначення: «Людина — істота безкрила, двонога і з широкими нігтями, здатна до державного знання».

можливості людина може лише в суспільстві. Однією з таких можливостей є здатність до спілкування із собі подібними через розмову, читання й письмо, а також самовираження. Тому, на думку дослідників, людина — істота біосоціальна, що існує, формується й розвивається під впливом двох середовищ — природного та соціального.

Оскільки людина живе в суспільстві, вона не може не співвідносити свою поведінку

з тим, як вона сприйматиметься в суспільстві та впливатиме на нього. Усвідомлення людиною відповідальності перед суспільством за свою поведінку називається **совістю**, або **сумлінням**.

? Який існує взаємозв'язок між людиною та суспільством?

2. Визначення поняття «людина»

Людина поєднує в собі біологічні та соціальні риси. При цьому сам термін «людина» науковці використовують, щоб визначити людину в біологічній класифікації як вид, що наділений розумом. Це поняття відображає спільні якості всіх людей. Окремого представника людства, якому властиві передусім природні якості людини, називають **індивідом**. Як уже згадувалося раніше, людина є істотою, що не може повноцінно існувати поза суспільством. У будь-якому суспільстві є норми і правила, дотримання яких дозволяють людям співіснувати разом. Людина мусить вивчати ці правила, щоб мати змоги успішно функціонувати в суспільстві. Таку людину називають **особою**.

Правила співжиття людей, норми ставлення до себе та людей навколо визначає мораль. Однією з характеристик людини, які вона регулює, є совість. **Совість** — це усвідомлення й почуття моральної відповідальності за свою поведінку, свої вчинки перед самим собою та іншими людьми.

Людина завжди має свою **індивідуальність** — сукупність своєрідних і неповторних якостей, — психічних, фізичних, соціальних, що відрізняють одну людину від іншої. Усвідомлення людиною своєї індиві-

дуальності, слабких і сильних сторін перетворює її на **особистість**. Кожна людина як особистість має невід'ємне право на **гідність** — самоповагу та повагу оточуючих до себе. Гідність вважається однією з найбільших цінностей людського життя. Зазвичай право людини на гідність гарантується і захищається державою, у якій вона живе. Коли говорять про людину у відношенні до держави, то її називають **громадянином**.

Громадянин — людина, що належить до постійного населення держави, користується правами та виконує обов'язки, встановлені законами цієї держави.

Людина може виражати свою особистість у різний спосіб, у тому числі через вигадкування і створення чогось нового, тобто творчість. Хоча у повсякденному спілкуванні творчістю часто називають креативність, і навпаки, насправді між ними є різниця. Креативною називають ту особистість, яка здатна не лише особливо вдало створювати нові ідеї, а й втілювати їх у життя. Здатність людини до створення і втілення ідей називають **креативністю** (від латин. *creatio* — створення та англ. *creativity* — творчі здібності).

Шлях усвідомлення людиною себе, своєї унікальності й водночас подібності та належ-

ності до інших людей і груп, свого місця у світі приводить до визначення її **ідентичності**, а сам цей процес називають **самоідентифікацією**.

Розуміння своєї ідентичності допомагає людині краще усвідомлювати й виражати, ким вона є не лише як особистість, а і як частина спільноти — сім'ї, мовного й культурного

середовища, народу чи нації, формальних та неформальних спільнот. Процес входження до цих спільнот відбувається у процесі соціалізації людини.

? У яких іпостасях постає людина за час свого життя?

ВИСНОВКИ

Людина — унікальна жива істота, яку неможливо до кінця зрозуміти. Вона розвивається під впливом природного та соціального середовища.

Для характеристики людини можуть використовувати різні поняття залежно від того, які якості людини беруться за основу для визначення.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке феномен людини?
2. У чому полягає спосіб діяльності людини?
3. Що означає слово «соціальний»?
4. Що таке індивід?
5. У чому складність пошуку відповіді на питання «Що таке людина?»
6. Чим, на вашу думку, відрізняються твердження:
  - 1) людина — біологічна і соціальна істота;
  - 2) людина — біосоціальна істота?
7. У чому полягає розуміння людини як біосоціальної істоти?
8. Охарактеризуйте прояви залежності людини від природного й соціального середовища.
9. Поясніть, як ви розумієте твердження, що знання про себе необхідні людині для того, щоб бути людиною. Чи поділяєте ви цю думку? Обґрунтуйте свою точку зору.
10. Розкрийте зміст співвідношення понять «людина — індивід — індивідуальність — особа — особистість».
11. Обговоріть у малих групах характеристики людини, втілені в епіграфах до теми. Висловіть своє ставлення до них.
12. Німецький філософ XIX ст. Фрідріх Ніцше вважав, що «у кого є для чого жити, той може витримати будь-яке "як"». Як це твердження відображає розуміння проблеми залежності людини від соціального середовища? Якими є ваші думки щодо цієї проблеми в сучасних умовах?

Якщо ви збираєтеся стати менш значимою особистістю, ніж це дозволяють ваші здібності, я попереджаю, що ви будете глибоко нещасною особистістю.

Абрахам Маслоу

Людину не турбують щастя або самореалізація, якщо вона голодна.

Харлан Кобен

Людина може голодувати від відсутності самореалізації так само сильно, як і від відсутності їжі.

Річард Райт

Часто доводиться чути: «Він ще не знайшов себе». Але знайти себе неможливо — себе можна тільки створити.

Томас Сас

ТЕМА 2. САМОРЕАЛІЗАЦІЯ ЛЮДИНИ

1. Життєві цінності

Особистість у суспільстві постійно контактує з іншими особистостями, що вимагає від неї здійснення певних, відповідних до ситуації дій. Процес засвоєння соціальних норм і духовних цінностей, які дозволяють йому успішно функціонувати у суспільстві, називають соціалізацію. Під час соціалізації людина засвоює цінності суспільства та спільнот, до яких вона належить.

Цінності, які людина засвоює в процесі соціалізації, — це те, як суспільство ставиться до різних явищ та об'єктів і розуміє їх позитивне чи негативне значення для людини. Встановлення людиною своїх цінностей відбувається в процесі оцінювання — усвідомлення позитивного або негативного значення будь-яких явищ або об'єктів, ідей або вчинків. Цінності є тим, на що людина орієнтується у своїй діяльності.

Хоча різні людські спільноти можуть мати протилежне ставлення до одних і тих самих предметів та явищ і таким чином мати зовсім різні цінності, є серед них і однакові для всього людства. Однією з них є **здоров'я**.

Здоров'я — це функціональний стан організму людини, який забезпечує тривале життя, фізичну та розумову працездатність, високий рівень самопочуття, соціальну активність.

Усвідомлення людиною своєї особистості, своїх талантів і особливостей, належності до різних груп та спільнот, визначення кола інтересів дозволяє їй обрати особисто важливі для неї цінності і визначити життєві пріоритети.

Таким чином потреби, інтереси й цінності людини перебувають у такій взаємозалежності:

? Як можна визначити життєві цінності людини?

ЦІКАВО ЗНАТИ

Американський психолог Абрахам Маслоу створив концепцію мотивації поведінки людини, згідно з якою центральним напрямком розвитку особистості виступає прагнення людини самоактуалізації, тобто прагнення самовираження і самовдосконалення. Графічно її зображують у вигляді «піраміди потреб Маслоу», що має сім рівнів, на кожному з яких розміщено набір людських потреб. Задоволення потреб вищого рівня можливе лише за умови задоволення потреб нижчого. Нові потреби (і цілі) виникають за таким самим принципом — після досягнення цілей попереднього рівня.

2. Самореалізація та особистий розвиток

Іншою з важливих загальнолюдських цінностей є самореалізація людини в житті. Суть її в тому, щоб знайти таке застосування своїм талантам і здібностям, яке б дозволяло людині задовольняти свої потреби і відчувати себе щасливою. Способи досягнення цього кожна людина обирає собі сама, залежно від цінностей, пріоритетів та можливостей. Проте варто пам'ятати, що самореалізація неможлива без самовдосконалення, розвитку своїх здібностей, праці над собою. Навіть у випадку відсутності конкретних життєвих цілей набуття різноманітних навичок не є зайвим, тому що людина ніколи не може повністю передбачити, що саме їй знадобиться в майбутньому.

Встановлення життєвих цілей є складним процесом і вимагає глибокого осмислення себе та свого становища, що потребує багато часу й певних життєвих обставин. Тому зміна життєвих цілей і пріоритетів є цілком нормальним явищем. Проте й бездіяльність і відмова від спроб зрозуміти себе та світ навколо майже ніколи не приводить до позитивного результату.

Самореалізація, як і повноцінне життя загалом, неможливі поза суспільством. Більшість напрямків самореалізації, які виділяють психологи: професійна, соціальна, творча, передбачають активне спілкування особистості із суспільством, його реакцію на

дії людини. Тому налагодження соціальних контактів є не останньою справою на шляху до самореалізації. Обмін думками та ідеями з іншими людьми, аналіз їхньої реакції та й просто спілкування збагачують людський досвід, розширюють світогляд і загалом корисні для саморозвитку.

Крім усвідомлення власних талантів і здібностей для успішної самореалізації вкрай важливою є наявність належних умов для особистого розвитку. У більшості випадків людина, основні потреби якої задоволені (сон, безпека, їжа, здоров'я, спілкування), має набагато кращі можливості для втілення в життя своїх планів, ніж та, що таких умов не має. Тому для людини є важливою можливість визначати ті життєві обставини, які вона не здатна змінити, і ті, на які вона має можливість вплинути. Це допомагає усвідомити можливості для самореалізації, продумати шлях для досягнення своїх цілей. До незмінних обставин варто пристосовуватися або за можливості уникати їх, якщо вони несприятливі. Щодо обставин, на які людина здатна вплинути, то в цій ситуації важливе розуміння того, чи є це доречним: чи зусилля й час, витрачені на їх зміну, варті результату.

? Що таке самореалізація людини?

3. Мобільність і адаптивність

Оскільки людське життя непередбачуване і будь-яке прогнозування завжди має похибку, людина має бути здатною швидко адаптуватися до нових обставин і бути

мобільною. Це допомагає ефективно діяти в майже будь-яких ситуаціях.

Вдале поєднання в різних життєвих обставинах цих двох здібностей може значно

Адаптивність — здатність пристосовуватися до різних навколишніх умов.

Мобільність — здатність змінювати своє положення задля досягнення найкращих можливих умов.

ДОКУМЕНТ

В одній із пісень південнокорейського гурту «BTS» є такі рядки:

Де той ти, про якого ти так мріяв?
Кого ти бачиш в дзеркалі?
Я тобі скажу:
Ти повинен йти своєю дорогою,
навіть якщо живеш лише день,
Зроби хоч щось, забудь про свою слабкість.
Гей, ти, то ж яка у тебе мрія?

? До чого закликають автори тексту? Як це пов'язано з питанням самореалізації?

розширити можливості людини. Для цього необхідно вміти критично оцінювати себе та своє середовище, розуміти переваги та недоліки кожного вибору в конкретній ситуації: що краще — пристосуватися до умов чи залишити місце для дії?

Соціологи розрізняють вертикальну та горизонтальну мобільність. Вертикальна — зміна індивідом позиції у суспільстві з менш цінної (із точки зору суспільства) на більш цінну (або навпаки). Зазвичай більш цінна позиція передбачає більші престиж, фінансові можливості, повагу самого суспільства. Горизонтальна мобільність — це переміщення індивіда у просторі зі збереженням своєї позиції у суспільстві. Якщо статус теж змінюється, то це називають міграцією.

? Що впливає на вибір людини: адаптуватися чи діяти?

ВИСНОВКИ

Потреба в самореалізації посідає важливе місце в житті кожної людини. Для її здійснення необхідні кілька чинників, серед яких — усвідомлення себе

особистістю, розвиток своїх талантів, уміння адаптуватися до різних обставин.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Як ви розумієте поняття самореалізації?
2. Що таке цінності людини?
3. Чи є, на вашу думку, самореалізація умовою досягнення людиною щастя?
4. Яким є значення адаптивності в житті людини?
5. Які чинники необхідні для самореалізації?
6. У чому полягає різниця між мобільністю та адаптивністю?
7. Чи погоджуєтеся ви з думкою, що здоров'я є головною цінністю в житті будь-якої людини? Відповідь аргументуйте.
8. Який із наведених до теми епіграфів вам сподобався, а який — ні? Чому?
9. Дізнайтеся про кілька життєвих історій, герої яких досягли успіху завдяки мобільності, тобто переїзду. Обговоріть ці історії у групах. Чи можуть вони бути прикладом для наслідування?
10. Існує багато альтернативних варіантів «піраміди потреб Маслоу» з іншим переліком та іншим розташуванням рівнів. Спробуйте створити власну «піраміду потреб».

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як пов'язані самореалізація та соціалізація?
2. Які вам відомі молодіжні субкультури?

Збіднюючи світ дитинства, ми ускладнюємо входження дитини в суспільство.

Василь Сухомлинський

Отроцтво — це передмова до життя.

Євген Винокуров

У юності ми вчимося; у старості — розуміємо.

Марія фон Ебнер-Ешенбах

Що посієш у юності, те пожнеш у зрілості.

Генріх Ібсен

Фактично старість починається тоді, коли людина втрачає здатність навчатися.

Артуро Граф

ТЕМА 3. СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

1. Поняття та етапи соціалізації

У попередніх темах ви вже познайомилися з поняттям соціалізації та засвоєння цінностей. Однак у процесу соціалізації є багато інших функцій. У широкому розумінні **соціалізація** — це процес засвоєння індивідом зразків поведінки, соціальних норм і духовних цінностей, які дозволяють йому успішно виконувати різні соціальні ролі й бути повноправним членом суспільства. Соціалізація розпочинається з моменту народження людини, за своїм змістом є процесом її перетворення на особистість.

Цей процес не відбувається одномоментно, а триває протягом усього життя людини. Відповідно до вікових етапів людського життя — дитинство, отроцтво, юнацтво, зрілість і старість — її можна розрізняти за досягнутими результатами. У періоди дитинства, отроцтва та юнацтва відбувається початкова, або рання, соціалізація, упродовж зрілості й старості — продовжена, або зріла, соціалізація.

ЕТАПИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Етап життя	Тривалість	Етап соціалізації
Дитинство	Від народження до 12 років	Початкова соціалізація
Отроцтво	Від 12 до 15 років	
Юнацтво	Від 15 до 25 років	
Зрілість	Від 25 до 60 років	Продовжена соціалізація
Старість	Від 60 років	

Соціалізація неможлива за відсутності постійних зв'язків індивіда з іншими людьми. Особливо важливі ці контакти в ранньому віці. Відомі випадки, коли діти через різні обставини були обмежені в можливості спілкуватися з іншими людьми. Це завдавало невиправної шкоди розвитку дитини.

Уже в перші місяці життя дитини, коли встановлюються її стосунки з матір'ю, а потім з іншими близькими, розпочинається процес первинної соціалізації особистості. Узагалі вважається, що до трьох років формування якостей особистості й навчання конкретних видів діяльності відбувається найбільш легко та швидко. Важливо знати, що, пропустивши цей період, батьки прирікають дитину на великі труднощі в освоєнні нового в майбутньому та чимало проблем психологічного характеру в подальшому

Субкультура — культурна спільнота, що належить до культури всього суспільства, але водночас має характерні специфічні риси, що відрізняють її від основної культури та інших субкультур.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Хоча субкультури виникли як спосіб соціально спрямованого самовираження молоді, нині його форми можуть полягати в ізоляції від суспільства. Наприклад, дедалі частіше можна почути про так званих «хікікоморі» (у перекладі з японської — «той, хто замкнувся»), або скорочено «хікка» — молодих людей, які уникають спілкування, будь-яких контактів із суспільством. Вони не мають роботи, живучи за кошти сім'ї або соціальної допомоги безробітним від уряду, весь час проводять вдома з комп'ютером.

житті. Так, формування мови відбувається до 3 років, пластики рухів — до 6—8 років, математичних здібностей — до 10 років. При цьому велику роль в осягненні дитиною світу дорослих відіграють рольові ігри — у будівельників, продавців, лікарів, пожежників тощо. У спілкуванні з дорослими та іграх відбуваються самопізнання і формування особистості дитини.

Приблизно у 8—9 років дитина переходить до ігор за правилами, тобто вона вже має сформовані уявлення про справедливість, рівну участь у спілкуванні тощо. Це стає основою для осягнення моральних норм і цінностей, поширених у суспільстві, де дитина розвивається. До 18—25 років людина в більшості досягає вершини свого формування як соціальної істоти, соціалізація якої приблизно на 80% уже відбулася.

У своєму подальшому житті на етапах зрілості й старості соціалізація особистості відбувається шляхом пристосування людини до різноманітних соціальних ролей — підлеглого або керівника, чоловіка або дружини, батька або матері, дідуся або бабусі тощо. Однак усе це відбувається на тій основі, що була закладена в дитинстві, отроцтві та юнацтві.

Головну роль у здійсненні соціалізації в сучасних умовах, на думку більшості дослідників, відіграють такі соціальні інститу-

2. Субкультури

Дослідники розвитку культури визначають, що в межах домінуючої в суспільстві культури окремі соціальні групи створюють свої субкультури. Зокрема, **молодіжна субкультура** — це форма організації молоді як автономного цілісного утворення в межах панівної культури. Досить часто вона набуває ознак **контркультури**. Для неї при-

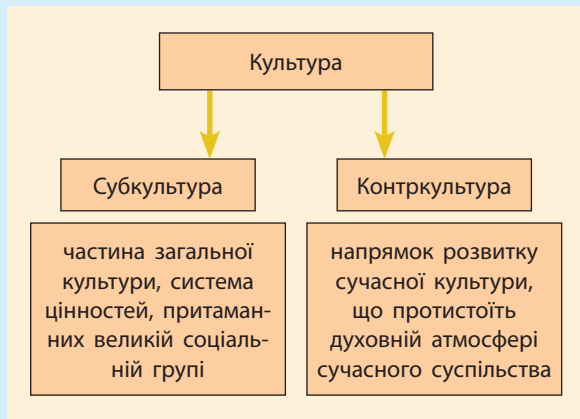
ти, як сім'я, школа, однолітки та засоби масової інформації (мас-медіа). На початковому її етапі величезну роль відіграє сім'я. Вихователями дитини виступають батьки. У сім'ї цілеспрямована соціалізація поєднується зі спонтанною шляхом наслідування дитиною поведінки своїх батьків. Інколи між цими формами виникає конфлікт, коли батьки вимагають від дитини робити те, чого самі в повсякденному житті не дотримуються. Найчастіше в суперечності слова і вчинку перемагає те, що на цьому етапі розвитку зрозуміліше для сприйняття дитини, тобто вчинок. Правильні вчинки прищеплюються поступово через повторення й закріплення необхідного в різних ситуаціях.

У підлітковому віці великий вплив на соціалізацію особистості мають однолітки. У спілкуванні з ними індивід опановує новий вид соціальних відносин — рівного з рівним. При цьому в групах однолітків також формується ієрархія, з'являються лідери, але цей соціальний досвід для людини відрізняється від отриманого в сім'ї та школі. У більшості нормальних груп однолітків відносини формуються на основі взаємної згоди, а не залежності.

? Чим вирізняється процес соціалізації на різних етапах розвитку людини?

таманні відмова від існуючих у суспільстві культурних цінностей, моральних норм та ідеалів, стандартів і стереотипів масової культури.

Молодіжна субкультура як соціальне явище, на думку дослідників, виникла в країнах Заходу після Другої світової війни. Вона дуже різноманітна й розрізняється за соціальними,

ЦІКАВО ЗНАТИ

Із часом характерні елементи будь-якої субкультури поглинає панівна культура. Наприклад, характерний одяг панків (субкультури, що була поширена в 1970-х рр. у Великій Британії та США) — чорна шкіряна куртка певного крою — нині може знайти-ся в шафах модників і модниць з усього світу.

статевими й етнічними ознаками. Так, для молодих чоловіків у ній на перше місце висувається орієнтація на досягнення особистого успіху й дух змагальності. Для дівчат найважливішими є не результати спільної діяльності, а характер міжособистісних стосунків.

Молодь створює свою субкультуру, основними рисами якої стають такі:

- виклик цінностям дорослих та експерименти з власним способом життя;
- своєрідні смаки й уподобання, особливо в одязі й музиці;
- поширення переважно на сферу дозвілля, а не праці;
- входження до різних груп однолітків.

Разом із цим молодіжну субкультуру можна вважати певною спільністю, якій притаманні й характеристики, що її об'єднують. Перш за все це особливий характер стосунків, за яких дружба і приятелювання з однолітками посідають більш важливе місце, ніж сім'я. В основі цього явища лежить притаманне молоді прагнення відокремлення, перш за все від старших за віком (учителів, вихователів, батьків), і прагнення належати до яких-небудь об'єднань однолітків. Такі молодіжні групи називають неформальними організаціями, підкреслюючи цим їхню принципову відмінність від офіційно зареєстрованих і керованих дорослими громадськими молодіжними об'єднаннями.

У неформальних організаціях молодь має можливість реалізувати свої потреби в спілкуванні, приєднуючись до інших прихильників певного напрямку. Одні знаходять тут емоціональну підтримку і розуміння, яких не можуть знайти серед дорослих, для інших належність до групи дозволяє відчувати себе більш захищеними у світі суперництва й гострої конкуренції. Для деяких участь у цих організаціях стає засобом задоволення жаги влади над іншими.

Більшість неформальних молодіжних організацій становлять досить суперечливе поєднання однаковості й несхожості. Так, їхні члени дотримуються всередині групи одного стилю в поведінці, моді, музичних уподобаннях тощо й одночасно прагнуть як проявити себе в групі, так і заявити про відмінність від аналогічних за спрямованістю об'єднань. Деякі неформальні об'єднання молоді намагаються не лише відокремлювати себе від суспільства, а й протистояти йому, відкидаючи існуючі норми моралі, спосіб життя певного суспільства тощо. Вони стають ініціаторами різноманітних акцій протесту або пасивно намагаються «піти» від суспільства.

У нашій країні сьогодні існує чимало неформальних молодіжних організацій, що охоплюють різні сфери — спорт, музика, захоплення технікою тощо. Виклик суспільній думці їхні члени, як правило, демонструють своїм зовнішнім виглядом, одягом і різноманітною атрибутикою. Однак інколи з ними пов'язані також прояви небезпечної антигромадської поведінки. Так, групи футбольних фанатів можуть влаштовувати хуліганські дії на стадіонах або бійки з противниками.

Найбільшу суспільну небезпеку спричиняють молодіжні кримінальні угруповання. Вони існують на принципах замкнутості, беззаперечного підкорення ватажкам, жорсткої ієрархічної структури і кругової поруки.

Розвиток окремих субкультур відбувається доволі швидко: від зародження до занепаду може пройти лише декілька років. Великий вплив на субкультури має масова культура, яка поглинає і комерціалізує субкультури.

ВИСНОВКИ

Становлення особистості відбувається в процесі соціалізації, тобто засвоєння нею досвіду й ціннісних орієнтацій суспільства.

У межах домінуючої в суспільстві культури окремі соціальні групи створюють свої субкультури. До-

сить часто вони набувають ознак контркультури: відмова від існуючих у суспільстві культурних цінностей, моральних норм та ідеалів, стандартів і стереотипів масової культури.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке соціалізація особистості?
2. У які періоди життя людини здійснюється рання соціалізація?
3. Що таке субкультура?
4. Чому, на вашу думку, виникають субкультури?
5. Які особливості соціалізації особистості відображають епіграфи до параграфа? Яким є ваше ставлення до думок, висловлених мислителями?
6. **Обговоріть у групах.** Чи поділяєте ви наведені характеристики молодіжної субкультури і чому:
  - 1) це пошук гострих відчуттів;
  - 2) це прагнення здобути автономію і проявити свою індивідуальність;
  - 3) це бажання не просто сприймати існуюче, а створювати нове;
  - 4) це особливі одяг, музика й дозвілля, існування яких підтримується комерційно?
7. Охарактеризуйте особливості й прояви молодіжної субкультури.
8. Підготуйте повідомлення про неформальні молодіжні організації, що діють у вашому населеному пункті.
9. У суспільних науках поряд із поняттям «соціалізація» існує також поняття «ресціалізація», що означає руйнування засвоєних раніше індивідом соціальних цінностей і норм поведінки. У яких випадках і чому може відбутися цей процес? Якими будуть його наслідки? Наведіть приклади.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

Я і сім'я

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке сім'я?
2. Коли зароджується сім'я?

МЕТА:

- на підставі аналізу наведених матеріалів скласти уявлення про образ сучасної сім'ї та відносини в ній.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

1. Опрацювати наведений матеріал.
2. Проаналізувати відносини у своїй сім'ї, родині.

ХІД РОБОТИ

1. Об'єднайтеся в малі групи і дайте відповідь на запитання: якою має бути сучасна сім'я. Складіть графічну схему.
2. Повідомте однокласників про висновки, яких ви дійшли під час роботи в малих групах.
3. Сформулюйте узагальнюючі висновки відповідно до мети заняття.

МАТЕРІАЛИ ДО ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ

Матеріал № 1

Сім'ю вважають одним із фундаментальних інститутів суспільства, завдяки якому воно стабільно розвивається та відтворює своє населення. Одночасно із цим сім'я виступає малою соціальною групою і найбільш згуртованою ланкою суспільства. Упродовж свого життя кожна людина періодично перебуває у складі різних соціальних груп — однокласники, друзі, студенти, члени спортивної команди, співробітники тощо, — але саме сім'я є тією спільнотою, яку вона ніколи не залишає. Унаслідок цього й важливості її функцій для людини сім'ю невіддільно вважають основою суспільства.

Сім'я забезпечує людині її первинний соціальний статус. У традиційному суспільстві він залишається практично незмінним упродовж усього її життя, а в індустріальному й постіндустріальному соціальна позиція особистості може впродовж життя суттєво змінитися порівняно зі статусом її сім'ї.

Сім'я (заснована на шлюбі та кровній спорідненості) — мала соціальна група, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю і взаємодопомогою.

Шлюб — форма стосунків між чоловіком і жінкою, яка відповідає існуючим у суспільстві моральним нормам, визначає їхні подружні права й обов'язки.

Спорідненість — кровний зв'язок, який існує між людьми, що походять від одного або від спільного родича (предка).

Функції сім'ї — сфери життєдіяльності сім'ї, безпосередньо пов'язані із задоволенням спільних потреб її членів.

Сучасна сім'я найчастіше складається з батьків та одного-двох дітей. Її називають **нуклеарною**, або простою, оскільки її демографічним ядром, відповідальним за відтворення нових поколінь у ній, виступають батьки та їхні діти. Усі інші родичі — дідусі, бабусі, дядьки, тітки — належать до периферії сім'ї. Якщо всі вони мешкають разом і ведуть спільне домогосподарство, то таку сім'ю називають складною (розширеною), або традиційною. Для сучасного постіндустріального суспільства країн Європи й США є притаманним переважання нуклеарних сімей. В Україні сьогодні також спостерігається така тенденція.

ОСНОВНІ ФУНКЦІЇ СУЧАСНОЇ СІМ'Ї

Назва	Зміст
Виховна	Задоволення індивідуальних потреб у батьківстві й материнстві, вихованні дітей і самореалізації в них
Репродуктивна і сексуальна	Народження дітей і задоволення сексуальних потреб подружжя
Емоційна	Задоволення притаманних кожній людині потреб в особистому щасті й любові
Психологічний захист	Забезпечення почуття особистої безпеки в сімейному колі
Рекреативна	Організація дозвілля, відпочинку й відновлення сил, витрачених під час праці
Господарсько-побутова	Задоволення матеріальних потреб сім'ї, отримання господарсько-побутових послуг одними її членами від інших
Первинний соціальний контроль	Санкції за неправомірну поведінку

Матеріал №3

НІМЕЦЬКИЙ МИСЛИТЕЛЬ XVIII—XIX ст.
ГЕОРГ ГЕГЕЛЬ ПРО СІМ'Ю

Сім'я є природним суспільством, члени якого пов'язані любов'ю, довірою і природним підкоренням... Любов членів сім'ї одне до одного заснована на тому, що одне «Я» складає з іншим окремим «Я» певну єдність. Вони не вважають себе окремими у своєму ставленні одне до одного. Сім'я — це органічне ціле. Її частини — це, власне кажучи, не частини, а члени, які мають свою сутність лише в цьому цілому й окремо від нього самостійності не мають. Довіра, яку відчувають члени сім'ї одне до одного, полягає в тому, що кожен цікавиться не собою, а лише цілим. Природне підкорення всере-

дині сім'ї ґрунтується на тому, що в цьому цілому існує лише одна воля, власне та, що належить голові сім'ї. У цьому відношенні сім'я складає лише одну особу...

Сімейні відносини за суттю є природним об'єднанням індивідів. Зв'язком цього природного суспільства виступають любов і довіра...

- 1) Як мислитель розумів, що таке сім'я?
- 2) Чому, на вашу думку, він називав сім'ю природним суспільством? Чи поділяєте ви це твердження? Поясніть свою точку зору.
- 3) Які почуття Г. Гегель вважав основою сім'ї? Чи є актуальною його думка сьогодні? Наведіть факти, що підтверджують вашу позицію.

Матеріал №4

ІСНУЮЧІ МОДЕЛІ СІМЕЙ

1. Стандартна мононуклеарна сім'я.
2. Бінуклеарна сім'я — сім'я, де дитину виховують розлучені батьки, один/одна з яких не живе з дитиною.
3. Сім'я «чайлд-фрі» — сім'я, яка не має дітей.
4. Крос-культурна сім'я — партнерська сім'я, у якій подружжя належать до різних етнічних та/або соціальних груп.
5. Сім'я, де подружжя є представниками різних релігійних конфесій.
6. Одностатева сім'я з дитиною або без неї — сім'я, у якій партнери однієї біологічної статі.
7. Багатодітна сім'я.
8. Батьки-одинаки.
9. Громадські шлюби з дитиною або без неї — стосунки між партнерами не зареєстровані.
10. Відкриті шлюби — партнери, які проживають спільно, мають спільний побут, але іноді припускають захоплення, партнерів поряд з основним.
11. Гостьові шлюби — зареєстровані шлюби між людьми, які не мають спільного господарства, не проживають разом, не розділяють побут тощо.

ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ 1

1. Яка з наведених характеристик відображає розуміння людини як біосоціальної істоти?
  - А формується під впливом загальнолюдської культури
  - Б у ній біологічно закладена здатність до активного розвитку в соціальному середовищі
  - В визначає тілесну організацію людини
  - Г за своєю сутністю людина — духовна істота, але водночас прив'язана до свого тіла
2. Як називають процес засвоєння людиною знань, норм та цінностей, що дозволяють їй бути повноправним членом суспільства?
  - А індивідуалізація
  - Б асиміляція
  - В соціалізація
  - Г демократизація
3. Людину, що належить до постійного населення якої-небудь держави, користується її правами і виконує обов'язки, встановлені законами цієї держави, називають
  - А особою
  - Б громадянином
  - В особистістю
  - Г персоною
4. Сукупність своєрідних і неповторних якостей, що відрізняють одну людину від іншої, визначає зміст терміна
  - А індивідуальність
  - Б особа
  - В персона
  - Г громадянин
5. Людину, яка здатна не лише особливо вдало створювати нові ідеї, але й втілювати їх у життя, вважають
  - А толерантною
  - Б здоровою
  - В креативною
  - Г соціалізованою
6. Загальне визначення людиною своїх цінностей відбувається в процесі
  - А демократизації
  - Б соціалізації
  - В індивідуалізації
  - Г приватизації
7. Як називають форму організації молоді як автономного цілісного утворення всередині панівної культури?
  - А субкультура
  - Б контркультура
  - В елітарна культура
  - Г масова культура
8. Яка функція сім'ї полягає в задоволенні притаманних кожній людині потреб в особистому щасті та любові?
  - А виховна
  - Б емоційна
  - В господарсько-побутова
  - Г рекреативна
9. Вважається, що функція первинної соціалізації здійснюється
  - А школою
  - Б сім'єю
  - В однолітками
  - Г мас-медіа
10. Коли починається етап продовженої соціалізації?
  - А у зрілості
  - Б у юнацтві
  - В у старості
  - Г в отроцтві
11. Здатність пристосовуватися до різних навколишніх умов називають
  - А здоров'ям
  - Б адаптивністю
  - В мобільністю
  - Г креативністю
12. Який із термінів позначає невід'ємне право людини на самоповагу та повагу оточуючих до себе?
  - А гідність
  - Б творчість
  - В індивідуальність
  - Г соціалізованість

Розділ II

Права і свободи людини

ПРИГАДАЙТЕ

1. Чому наприкінці Середніх віків виник інтерес до людини?
2. Кого у ті часи називали гуманістами?
3. Що таке права людини?

Гідність — це зовнішній вияв непохитної самоповаги. Вона робить людину людиною.

Місіма Юкіо

Втрата людських прав одразу збігається з перетворенням людини на біологічну особу.

Ханна Арендт

Кожен має право бути дурнем.

Герріх Гейне

ТЕМА 1. ЛЮДСЬКА ГІДНІСТЬ ТА ПРАВА ЛЮДИНИ

1. Витоки гуманізму

Сучасний світ побудований на засадах **гуманізму** (від латин. *humanitas* — «людяність», *humanus* — «людяний», *homo* — «людина») — вчення про те, що найвищою цінністю є людина, яка має право на вільне самовизначення та волевиявлення. Це вчення пройшло тривалий шлях становлення. Уперше цей термін з'явився в Римській імперії, і позначав він вищу форму розвитку людських чеснот. У добу Відродження гуманістичними називали ті сфери знання, що стосувалися вивчення духовного світу людини. Звідси пішла й назва **гуманітарних наук** — наук про людину.

Вчені-гуманісти створили ідею того, що таке людина і яке її призначення у світі. Головним принципом їх вчення було те, що людина, наділена розумом і безсмертною душею, чеснотами й безмежними творчими можливостями, є вільною у своїх вчинках і думках, а її найбільшою цінністю є почуття **гідності**. Гуманісти вважали, що важливими є творчі й розумові здібності людини, а не її походження. Із цього випливала наступна теза гуманістів — усі люди є рівними від народження.

Гідність — внутрішня переконаність людини у власній цінності, почуття самоповаги та поваги до інших людей.

- Проявляється в опорі будь-яким посяганням на індивідуальність та незалежність людини.
- Ґрунтується на визнанні людиною принципової моральної рівності з іншими людьми.
- Не дозволяє особистості зневажливо ставитися до інших і, у свою чергу, вимагає ставитися до неї з повагою.

Сучасне розуміння гуманізму є дещо ширшим, ніж те, що побутувало в добу Відродження. Окрім розуміння людини й людської гідності як головних цінностей, воно також передбачає:

- невід'ємність людського права на щастя, саморозвиток, самовираження;
- право людини на збереження поваги, самоповаги та гідності;
- необхідність створення в соціумі умов для гармонійного розвитку та вдосконалення особистості;
- неприпустимість будь-яких форм соціального й духовного гноблення людини;
- визнання блага людини як головного критерію оцінки соціальних інститутів, а людяності — як норми стосунків між індивідами, соціальними групами та державами.

? Чому гідність людини є найбільшою цінністю?

Із Загальної декларації прав людини 1948 р. (ст. 1—10)

1. Усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю та мають діяти у відношенні один до одного в дусі братерства.
2. Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища. Крім того, не повинно проводитися ніякого розрізнення на основі політичного, правового або міжнародного статусу країни або території, до якої людина належить, незалежно від того, чи є ця територія незалежною, підопічною, несамоврядною або як-небудь інакше обмеженою у своєму суверенітеті.
3. Кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність.
4. Ніхто не повинен бути в рабстві або в підневільному стані; рабство і работоргівля забороняються в усіх їх видах.
5. Ніхто не повинен зазнавати тортур, або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання.

6. Кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності.
7. Усі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої різниці, на рівний їх захист законом. Усі люди мають право на рівний захист від якої б то не було дискримінації, що порушує цю Декларацію, і від якої б то не було підбурювання до такої дискримінації.
8. Кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом.
9. Ніхто не може зазнавати безпідставного арешту, затримання або вигнання.
10. Кожна людина для визначення її прав та обов'язків і для встановлення обґрунтованості висунутого їй кримінального обвинувачення має право на основі повної рівності на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з дотриманням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом.

- 1) Які принципи проголошує Декларація?
- 2) Яким чином Декларація захищає людську цінність?
- 3) Доведіть, що Декларація базується на принципі рівноправ'я.

2. Права і свободи людини

Гуманістичні ідеї, розроблені в добу Відродження, стали основою для концепції прав і свобод людини й громадянина. Вони остаточно були закріплені прийнятим у 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН документом, що має назву Загальна декларація прав людини і громадянина. Головним її принципом

є те, що всі люди народжуються вільними та рівними у своїх правах.

Організація Об'єднаних Націй (ООН) — всесвітня міжнародна організація, створена для збереження та зміцнення миру у світі, розвитку співробітництва між державами. До ООН належать 193 держави.

ВИСНОВКИ

Розвиток принципів гуманізму призвів до створення цілісної системи прав і свобод людини, втілених у Загальній декларації прав людини ООН, при-

йнятій у 1948 р. Вона заснована на принципі, що всі люди народжуються однаково рівними та вільними у своїх правах.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке людська гідність?
2. Якими є основні характеристики поняття гідності?
3. Що таке гуманізм?
4. Які принципи в характеристиці людини передбачає гуманізм?
5. Як пов'язані вчення гуманізму й концепція людської гідності?
6. Як принципи гуманізму виявилися у формуванні сучасного розуміння прав і свобод людини?
7. Як ви розумієте поняття рівноправ'я?
8. Обговоріть у групах висловлювання філософа Іммануїла Канта: «Втратити гідність — це все одно, що прирівняти себе до речі, стати засобом у руках інших людей, при цьому здійснити це із власної волі».
9. У сучасному світі, як і раніше, існує чимало чинників, що принижують людську гідність. Із якими з них можна зустрітися в нашій країні?
10. Підготуйте презентацію на тему «Я маю гідність».

Я не поділяю ваших переконань, але готовий померти за ваше право їх висловлювати!

Вольтер

Рівноправ'я — святий закон людства.

Фрідріх Шиллер

Права — не права, якщо їх хтось може забрати. Це привілеї.
Джордж Карлін

І безправ'я може бути кодифікованим.

Станіслав Єжи Лец

ТЕМА 2. ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке гуманізм?
2. Із якою метою було ухвалено Загальну декларацію прав людини і громадянина?

1. Витоки прав людини

Як ви вже знаєте, у Загальній декларації прав людини і громадянина записані права і свободи, що мають усі люди на Землі. Проте шлях до формування цих прав та усвідомлення людством необхідності їх існування був дуже тривалим. Тривалий час права людини визначалися тим, до якої спільноти вона належить; вона могла мати права лише в межах своєї спільноти і втрачала їх поза її межами. Це навіть було закріплене в Римському праві. У середньовічній Європі вважалося, що всі жителі країни є підданими монарха, який «дарує» їм права і привілеї, визначає їхні обов'язки, і цим нібито виражає волю вищих сил. Проте в деяких європейських країнах права населення визначалися через укладення угоди між підданими та монархом. Загалом у Середні віки різні категорії населення мали різні права й привілеї залежно від віросповідання, походження, належності до суспільного стану. Проте вже в ті часи були спроби якимось чином сформулювати загальні права для всіх. Першою такою спробою стала Велика хартія вольностей, укладена між англійським королем і його підданими.

? Чи завжди люди мали права?

2. Покоління прав людини

У часи Ренесансу завдяки розвитку ідей гуманізму стала популярною думка, що кожна людина сама по собі є цінністю, а в XVII—XVIII ст. — що всі люди є рівними незалежно від віри, походження, соціального статусу. Це відбулося завдяки поширенню концепції «природного права». Вона передбачала, що право на життя, свободу та приватну власність належить усім людям «від природи». На основі цього у XVIII ст. — добу Просвітництва — було створено основу доктрини універсальних прав і свобод людини, що отримала назву *першого покоління прав людини*. Вона передбачає, що всі люди мають право на:

- життя, здоров'я й безпеку;
- свободу думки, совісті, віросповідання;
- свободу від свавільного арешту, затримання та вигнання;
- рівність перед законом та незалежний суд тощо.

Друге покоління прав людини сформувалося протягом XIX — першої половини XX ст. унаслідок боротьби людей за покращення

Декларація прав людини й громадянина, оприлюднена 26 серпня 1789 р.

ДОКУМЕНТ

Із Великої хартії вольностей 1215 р. (ст. 39)

Жодна вільна людина не може бути арештована або ув'язнена, або позбавлена власності, або оголошена поза законом, або вигнана, або будь-яким іншим способом знедолена... інакше, ніж за законним вироком рівних йому і за законом країни.

- ?
- 1) Про які права людини йдеться в документі?
  - 2) Чи на всіх жителів Англії поширювалися положення Хартії?

свого соціально-економічного та культурного становища. У цей час було визнано пра-

3. Права і свободи людини

Отже, визначення прав і свобод людини пройшло тривалий шлях формування. Однак що ж це таке? Зазвичай права і свободи людини розуміють як її соціальні можливості, що визначаються економічними й культурними умовами життя суспільства та законодавчо закріплюються державою. Вони відображають

ва людей на працю, освіту, соціальний захист та відпочинок, заборону використання дитячої праці.

Третє покоління прав людини почало формуватися після Другої світової війни. Це колективні права, що належать не окремій людині, а народу, нації, територіальній громаді, асоціації або іншій людській спільноті. Людина, що бере участь у реалізації цих прав, виступає перш за все не як особистість, а як частина певної спільноти. До цих прав належать право на мир, безпечне довкілля, комунікацію, спільну спадщину людства.

?

Що впливало на розширення переліку прав людини?

міру свобод і можливостей для розвитку індивіда на конкретному етапі розвитку суспільства й держави.

Свобода — це здатність і можливість свідомого вольового вибору індивідом своєї поведінки. Вона передбачає певну незалежність людини від зовнішніх умов і обставин.

Так сучасний художник символічно зобразив укладення Великої хартії вольностей. Віднині король не міг самостійно надавати й забирати права, а був «зв'язаний» умовами документа

Право — система загальнообов'язкових, формально визначених, гарантованих і забезпечених державою правил поведінки, що регулюють відносини між людьми в соціально неоднорідному суспільстві.

Сучасне розуміння прав людини пов'язане з їх тлумаченням як можливостей, свободи, певних потреб та інтересів людини, вимог до суспільства та держави про забезпечення певних благ. Права і свободи людини виступають як межі для поширення влади держави. Саме на цьому базується сучасне розуміння правової держави з пріоритетом прав людини, пануванням закону та розподілом влади.

Є різні види класифікації прав і свобод людини.

4. Групи прав і свобод людини

За змістом права і свободи людини поділяють на кілька груп.

Громадянські (особисті) права насправді не пов'язані з поняттям громадянства, а є невід'ємними правами кожної людини незалежно від її громадянства, статі, віку, раси, етнічної або релігійної належності. Вони стосуються охорони життя, гідності й свободи людини. До них зазвичай відносять право на життя, гідність, законний суд, не-

Основні права, свободи й обов'язки людини та громадянина			
За розвитком	За носієм	За часом виникнення	За змістом
Природні Набуті	Людини Громадянина	Перше покоління Друге покоління Третьє покоління	Громадянські Політичні Соціально-економічні Культурні Екологічні

? Чим права відрізняються від свобод?

доторканність особистості та приватної власності, свободу пересування та вибору місця проживання, недоторканність приватної власності, заборону примусової праці.

Політичні права тісно пов'язані з громадянством тієї чи іншої країни та регулюють участь громадян у суспільно-політичному житті держави. До них належать право на рівність перед законом, свобода совісті, слова, друку, зібрань, спілок.

Оригінал Великої хартії вольностей

Соціально-економічні права визначають можливості людини й громадянина брати участь у створенні матеріальних благ та забезпеченні належних умов життя. Це право на працю та свободу праці, справедливі умови праці, охорону сім'ї, материнства, батьківства й дитинства, житло, соціальне забезпечення, охорону здоров'я.

Культурні права визначають можливість доступу людини до духовних здобутків своєї спільноти і людства. Вони забезпечують духовний розвиток особистості. До них

відносять право отримувати освіту рідною мовою, свободу творчої та наукової діяльності, свободу викладання.

Екологічні права забезпечують право людини на безпечне довкілля та належну інформацію про нього, право на відшкодування збитків, заподіяних її здоров'ю або майну внаслідок екологічних правопорушень.

? Які з названих прав і свобод сформувалися найпізніше?

ВИСНОВКИ

Розвиток уявлень про права людини відбувався протягом кількох поколінь. У кожному з них людством було набуто розуміння необхідності різних видів прав і свобод.

Сучасні права і свободи людини за змістом теж поділяються на кілька груп. Усі вони характеризують різні аспекти життя людини. Проте декларування прав не гарантує їх дотримання.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Як відбувалася еволюція уявлень про права людини?
2. Охарактеризуйте покоління прав людини.
3. Які групи прав людини ви знаєте?
4. Якою, на вашу думку, була зумовленість виникнення перших документів, що фіксували права людини?
5. Які, на вашу думку, характерні риси суспільного розвитку ставали причиною формування кожного наступного покоління прав і свобод людини?
6. Підготуйте коротке повідомлення про розробників концепції прав людини або борців за її втілення.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Як ви розумієте поняття прав і свобод людини?
2. Які існують їх види?

Щоб країна могла жити, необхідно, щоб жили права.
Адам Міцкевич

Обов'язок без права — рабство; право без обов'язку — анархія.

Фелісіте де Ламанне

Права людини не конкурують із народним суверенітетом.

Юрген Габермас

ТЕМА 3. ЛЮДИНА І ДЕРЖАВА

1. Концепції взаємодії людини і держави

Із часом формування сукупності прав і свобод людини виникли дві концепції їх відношення до держави.

Природно-правова концепція прав і свобод людини передбачає, що незалежно від волі держави людина від народження має невід'ємні природні права, на які держава не має права посягати, але повинна охороняти від будь-яких зазіхань. Згідно з *позитивістською* концепцією обсяг прав і свобод людини встановлюється державою як верховною силою, наділеною правом розпоряджатися долями індивідів на власний розсуд. У сучасному світі набули поширення обидві концепції. У конституціях Франції та Італії втілено природно-правову, а Австрії та Німеччини — позитивістську. Незалежно від цього всі ці держави забезпечують здійснення прав і свобод людини, їхній пріоритет стосовно держави. У чинній Конституції України втілено природно-правову концепцію прав і свобод людини.

? Чи завжди держава була охоронцем прав і свобод громадян?

2. Відповідальність держави

Згідно з Конституцією України, держава виступає гарантом дотримання прав і свобод людини й громадянина. Реалізація цього відбувається через систему органів державної влади, до яких належать:

- Верховна Рада України;
- Президент України;
- Конституційний Суд України;
- органи виконавчої влади;
- правоохоронні органи;
- політичні партії та громадянські організації;
- міжнародні правові організації.

Крім цього, у межах держави існують гарантії, що надає держава своєму населенню. Серед них розрізняють *соціально-економічні гарантії*, які передбачають наявність соціальної стабільності, матеріальної основи для належного життя людини; *політичні гарантії*, завданням яких є забезпечення стабільних політичних структур та належного рівня політичної культури в соціумі; *юридичні гарантії* охоплюють усі правові засоби, що забезпечують реалізацію прав, свобод та обов'язків людини і громадянина.

У випадку, якщо держава не виконує своїх зобов'язань із гарантування й дотримання прав і свобод людини й громадянина,

Із Декларації незалежності США 1776 р.

Ми дотримуємося тих очевидних істин, що всі люди створені рівними, і що творець заповів їм певні невід'ємні права, серед яких право на життя, свободу, прагнення щастя, що для забезпечення цих прав людьми засновані уряди, які користуються своєю владою за згодою керованих, — якщо який-небудь уряд перешкоджає досягненню цих цілей, то народ має право змінити або знищити його і заснувати новий уряд на таких підставах і засадах, організовуючи його владу в таких формах, які найкраще повинні забезпечити його безпеку та щастя.

? Проаналізуйте уривок із документа. Якої концепції прав людини дотримувалися її автори? Обґрунтуйте свою точку зору.

її громадяни, а також інші постраждали особи можуть звернутися до відповідних судових

3. Обов'язки громадянина

Із правами і свободами людини та громадянина нерозривно пов'язана їх відповідальність, що реалізується в наявності обов'язків. Конституційно-правовий інститут обов'язків почав формуватися після Другої світової війни. Проте й до цього обов'язки громадян закріплювалися в національних законодавствах. Найпоширенішими серед обов'язків, які держава покладала на своїх громадян, були дотримання законів, сплата податків, військова повинність тощо.

Обов'язки громадян України, як і їхні права, закріплені Конституцією України. Основним конституційним обов'язком громадян України є дотримання її Конституції та законів. Також у ній закріплено такі обов'язки:

Парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини й громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Іншою назвою цієї посади є термін «омбудсмен», що перекладається зі шведської як «представник». Уперше ця посада була створена в 1809 р. у Швеції, а нині поширена в більш ніж 100 країнах світу.

установ із позовом проти держави, а також до правозахисних організацій — національних або міжнародних.

? Чи може держава, яка є гарантом дотримання прав і свобод громадян, порушувати права і свободи?

- захисту Вітчизни;
- шанування державних символів України — Державного Прапора, Герба та Гімну;
- не завдавати шкоди природі й відшкодувати завдані їй збитки;
- охорони культурної спадщини;
- піклуватися про дітей та непрацездатних батьків;
- сплачувати податки та збори.

За недотримання цих обов'язків громадянином України настає кримінальна відповідальність.

? Чи є виконання обов'язків гарантією для дотримання прав і свобод людини?

ВИСНОВКИ

Існують дві концепції ролі держави у функціонуванні прав і свобод людини, проте незалежно від цього держава є гарантом дотримання прав і сво-

бод людини й громадянина. Громадяни, у свою чергу, мають перед державою певні обов'язки, закріплені в її конституції та розвинені в законах.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які існують концепції прав і свобод людини у відношенні до держави?
2. Хто виступає гарантом дотримання прав і свобод людини й громадянина?
3. Які обов'язки мають перед Україною її громадяни?
4. Які загрози можуть виникнути для дотримання прав і свобод людини в Україні?
5. **Обговоріть у малих групах.** Чи потребують права людини постійної боротьби за них?
6. Давньоримський мислитель Сенека стверджував: «Рівність прав не у тому, що всі ними користуються, а в тому, що вони всім надані». Як ви розумієте цю думку? Чи погоджуєтеся ви з нею?

ПРИГАДАЙТЕ

1. Яким чином держава є відповідальною за дотриманням прав і свобод людини?
2. Які існують національні (у межах держави) способи їх реалізації та захисту?

Покараний злочинець — це приклад для всіх негідників; засуджений без вини — це питання совісті всіх чесних людей.

Жан де Лабрюєр

Основу міцного правопорядку становлять свобода особи та її недоторканність.

Богдан Кістяківський

Суверенітет народу не безмежний: він обмежений тими рамками, які йому ставлять справедливість і права індивіда.

Бенжамен Констан

ТЕМА 4. МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

1. Документи, що визначають права і свободи людини й громадянина

У ХХ ст. було започатковано систему міжнародного регулювання прав людини. Основними документами, де викладені сучасні міжнародні стандарти у сфері прав людини, вважаються:

- Загальна декларація прав людини (1948 р.);
- Європейська конвенція про захист прав людини й основних свобод (1950 р.);
- Європейська соціальна хартія (1961 р.);
- Міжнародний пакт про громадянські й політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права (1966 р.);
- Заключний акт Ради з безпеки та співробітництва в Європі (1975 р.);
- Конвенція про права дитини (1989 р.).

Передбачається, що в конституції кожної країни-члена ООН втілені стандарти захисту прав і свобод людини, передбачені цими документами. Конституція України була створена відповідно до сучасних міжнародних стандартів у сфері прав людини. Вона проголошує, що основною цінністю держави є людина.

? У яких документах втілені міжнародні стандарти захисту прав і свобод людини?

2. Захист прав і свобод людини

У сучасному світі права і свободи людини захищені не лише на державному, а й на міжнародному рівні. На території Європи діють принаймні три міжнародні системи захисту прав людини.

- Система ООН діє на основі так званої «Хартії прав людини», яку складають Загальна декларація прав людини, міжнародні пакти, прийняті в 1966 р., та інші документи.
- Система Ради з безпеки та співробітництва в Європі, що діє на основі Заключного акта, підписаного в 1975 р. у Гельсінкі (Фінляндія).
- Система в межах Ради Європи, що спирається на Європейську конвенцію про захист прав людини й основних свобод 1950 р., а також додаткові протоколи до неї.

Особливого авторитету набула система Ради Європи, у межах якої з метою контролю за дотриманням прав людини діють Євро-

Витяг із пояснення для осіб, які бажають звернутися до Європейського суду з прав людини

1. Європейський суд із прав людини — це міжнародна судова установа, уповноважена розглядати заяви осіб, які скаржаться на порушення своїх прав, передбачених Європейською конвенцією з прав людини. Конвенція є міжнародним договором, на підставі якого значна кількість європейських держав домовилися забезпечувати певні основні права.
3. Суд уповноважений розглядати лише ті заяви, які стосуються порушення одного або кількох прав, викладених у Конвенції та Протоколах до неї. Він не є апеляційною інстанцією стосовно національних судів і не уповноважений ні скасовувати, ні змінювати їхні рішення.
5. Ви можете скаржитися до Суду лише на ті факти, за які несе відповідальність певна державна структура (орган законодавчої влади, адміністративна установа, суд та ін.) однієї з держав. Суд не розглядає заяви, спрямовані проти приватних осіб або недержавних організацій.
6. Ви можете звернутися до Суду лише після того, як вичерпаєте всі національні засоби правового захисту, і лише протягом шести місяців після дати винесення остаточного рішення. Суд не може приймати до розгляду заяви, які не відповідають цим умовам.
12. Повідомляємо, суто з інформаційною метою, що при розгляді заяв Суд визнає неприйнятними більш ніж 90% із них через недотримання заявниками умов звернення до Суду.
15. Усю кореспонденцію стосовно вашої заяви необхідно надсилати за адресою:
The Registrar
European Court of Human Rights
Council of Europe
F-67075 STRASBOURG CEDEX
FRANCE.
Будь ласка, не скріплюйте листи й документи, які ви надсилаєте до Суду, степлером, клеєм, ані жодним іншим чином. Усі сторінки мають бути послідовно пронумеровані.
22. Суд не надає юридичної допомоги на оплату послуг адвоката з підготовки початкового звернення до Суду. На подальшій стадії провадження, а саме в разі, якщо Суд вирішить повідомити уряд-відповідача про заяву для подання письмових зауважень, вам може бути надано безкоштовну юридичну допомогу, якщо ваші доходи недостатні для оплати послуг адвоката і якщо Суд вбачатиме необхідність у такій допомозі для належного розгляду справи.
23. Розгляд вашої заяви — безкоштовний. На початковому етапі процедура розгляду — письмова, тому вам немає потреби з'являтися до Суду особисто. Вас своєчасно повідомлять про будь-яке рішення, винесене Судом щодо вашої справи.
  - 1) Якою є мета функціонування Суду?
  - 2) На підставі яких документів працює Суд?
  - 3) У яких випадках громадяни можуть звертатися до Європейського суду з прав людини?
  - 4) Які правила та умови звернення до Суду вказані у витягу?

пейська комісія з прав людини та Європейський суд із прав людини. Вони розглядають скарги окремих осіб, неурядових організацій і груп щодо порушення їх прав державами-членами Ради Європи. У випадку визнання правомірності скарги Суд приймає остаточне рішення, обов'язкове до виконання державою-учасницею Європейської конвенції з прав людини й основних свобод. Державу-порушницю Суд може зобов'язати відшкодувати постраждалій стороні моральні збитки. Невиконання рішення Європейського суду може призвести до призупинення членства країни в Раді Європи або виключення з неї. На думку багатьох вчених і державних діячів, ця система стала найбільш досконалим та ефективним способом захисту прав і свобод людини у світі.

Рада Європи — організація із 47 європейських країн, які визнають принцип вер-

ховенства права та гарантують основні права людини і свободи для своїх громадян. У 1950 р. нею було прийнято Конвенцію про захист прав людини та основних свобод, на основі якої функціонує Європейський суд із прав людини.

На інших континентах також існують системи захисту прав людини. У 1969 р. було створено Міжамериканську конвенцію з прав людини, до якої увійшли 11 латиноамериканських держав. Африканські держави в 1981 р. прийняли Хартію прав людини й прав народів і створили власну міждержавну правозахисну організацію. Одним з органів, що займається питанням прав захисту прав людини на Близькому Сході, є Постійна арабська комісія з прав людини.

? Чому права і свободи потрібно захищати?

Council of Europe   Conseil de l'Europe

3. Міжнародні механізми захисту прав людини

Головним гарантом дотриманням прав і свобод людини й громадянина виступає держава. При цьому в Конституції України передбачено міжнародні гарантії прав і свобод людини й громадянина. Проте не завжди держава належним чином виконує всі свої зобов'язання стосовно власних громадян. Іноді люди можуть постраждати від свавілля державних органів влади. Тому згідно з Конституцією, кожен громадянин України має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом усіх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Це такі установи:

- Центр із прав людини Економічної і Соціальної Ради ООН;
- Комісія з Прав людини ООН;
- Комітети ООН:
  - 1) із прав людини,
  - 2) з економічних, соціальних і культурних прав,
  - 3) із прав дитини,
  - 4) із ліквідації расової дискримінації,
  - 5) проти застосування катувань;
- Управління Верховного комісара ООН із заохочення й захисту всіх прав людини;
- Європейський суд із прав людини.

Окрім цього, існують численні неурядові громадські організації, створені з метою захисту прав людини. Однією з таких найбільших міжнародних організацій, що діють і в Україні, є створена в 1961 р. організація «Амнесті Інтернешнл» (Amnesty International). Її діяльність спрямована на викриття й оприлюднення випадків порушення прав людини, порушення людської гідності задля тиску на уряди та суспільство з метою захисту постраждалих і припинення практик порушення прав людини. Також вона проводить інформаційні та освітні кампанії, спрямовані на інформування суспільства про права людини та важливість їх дотримання. Особливим напрямком діяльності організації саме в Україні є протидія тортурам у правоохоронних органах.

ВИСНОВКИ

Крім національних, тобто в межах держави, існують міжнародні механізми захисту прав людини. На території Європи діють принаймні три системи

захисту прав людини, до установ яких громадяни України можуть звертатися у випадку порушення їх основних прав і свобод.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які організації контролюють дотримання прав людини в межах Ради Європи?
2. Які обов'язки громадянина України закріплені в Конституції?
3. Чому, на вашу думку, існують міжнародні інституції з дотримання прав і свобод людини?
4. Підготуйте повідомлення про стан у сфері забезпечення прав і свобод людини в Україні або світі.
5. Які механізми захисту прав і свобод людини існують у сучасному світі? Як відбувається захист прав людини в Європі?
6. Висловіть свою думку про ступінь демократичності суспільства й держави в Україні щодо гарантованості прав і свобод людини.
7. **Обговоріть у малих групах.** Чи гарантує Україна дотримання прав і свобод людини?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

Чи можна пожертвувати правами однієї людини для захисту прав багатьох

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке права людини?
2. Які обставини призводять до порушення прав людини?
3. Яка існує система захисту прав людини?

МЕТА:

- на підставі аналізу підготовлених повідомлень, презентацій дати відповідь на запитання: чи можна пожертвувати правами однієї людини для захисту прав багатьох.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

Підготувати повідомлення (презентації): 1) Невід'ємні права людини. 2) Захист прав людини. 3) Чи існують права людини за тоталітарних і авторитарних режимів?

ХІД РОБОТИ

1. Об'єднайтеся в малі групи за тематикою підготовлених повідомлень та обговоріть результати роботи над ними.
2. Повідомте однокласників про висновки, яких ви дійшли під час роботи в малих групах.
3. Представте найкращі з підготовлених до уроку повідомлень (презентацій).
4. Сформулюйте узагальнюючі висновки відповідно до мети заняття.

ТЕМАТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ 2

1. Яке із цих прав є невід'ємним?

А право на громадянство	Б право на приватну власність
В право на життя	Г право на повернення на батьківщину
2. Гуманізм визначає як основну цінність

А людину	Б природу
В соціум	Г право
3. Головним принципом Декларації прав людини й громадянина ООН є те, що

А кожна людина має право на життя й свободу
Б всі люди народжуються вільними та рівними у своїх правах
В людська гідність є головною цінністю кожної людини
Г всі люди мають бути захищеними від дискримінації
4. Яке покоління прав людини затвердило право всіх людей на життя, свободу та приватну власність «від природи»?

А перше	Б друге
В третє	Г четверте

5. Здатність і можливість свідомого вольового вибору індивідом своєї поведінки називається
- А** свободою **Б** правом
В обов'язком **Г** відповідальністю
6. Яка група прав людини визначає можливість доступу людини до духовних здобутків своєї спільноти й людства?
- А** соціально-економічні **Б** культурні
В громадянські **Г** політичні
7. Відповідно до якої концепції держава надає права громадянину й розпоряджається ними на власний розсуд?
- А** позитивістської **Б** гуманістичної
В природно-правової **Г** демократичної
8. Як називають посадовця, який здійснює парламентський контроль за дотриманням державою прав людини?
- А** омбудсмен **Б** дипломат
В депутат **Г** гарант
9. У який спосіб права людини, затвержені ООН, включені до українського законодавства?
- А** через Конституцію України **Б** через спеціальні акти ООН
В через окремий кодекс законів **Г** через розпорядження Президента України
10. Яка із цих міжнародних організацій слідкує за дотриманням прав людини у світі?
- А** ЄС **Б** ВООЗ
В ОБСЄ **Г** ООН
11. Європейський суд із прав людини розглядає скарги окремих осіб, неурядових організацій та груп щодо порушення їхніх прав
- А** європейськими державами **Б** державами-членами ООН
В державами-членами **Г** будь-якими державами Ради Європи
12. Коли людина може звернутися до Європейського суду з прав людини?
- А** після вичерпання всіх національних засобів захисту своїх прав
Б у випадку порушення її прав державою
В у випадку, якщо вона не довіряє національним правовим механізмам
Г коли в національному законодавстві не передбачені інші можливості для захисту її прав

Розділ III

Людина в соціокультурному просторі

Суспільство — склепіння з каменів, яке завалилося б, якби один не підтримував іншого.

Сенека

Соціум — як повітря: воно необхідне для дихання, але недостатнє для життя.
Джордж Сантаяна

Жодне суспільство не може бути гіршим, ніж люди, із яких воно складається.
Вільгельм Швებель

Суспільство деградує, якщо не отримує імпульсів від окремих особистостей; особистість деградує, якщо не отримує співчуття від усього суспільства.

Вільям Джеймс

ТЕМА 1. Я І МИ. СОЦІОКУЛЬТУРНА БАГАТОМАНІТНІСТЬ

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке людина з точки зору біології?
2. Які форми об'єднання людей із первісних часів вам відомі?

1. Що таке соціум

Людина є суспільною істотою, можливості якої реалізуються лише в соціумі. Немає людини — не виникне соціуму, відсутній соціум — не сформується особистість людини. Набути знань, оволодіти трудовими навичками, навчитися користуватися предметами людина може лише в середовищі інших людей.

Розуміння того, чим є соціум, змінювалося із часом. Активно досліджувати те, що таке суспільство, почали у XVIII ст. Видатний французький просвітитель Жан-Жак Руссо запропонував концепцію суспільного договору, яка доводила, що суспільство виникло як результат договору всього людства задля задоволення своїх потреб у харчуванні й безпеці, спілкуванні та інтелектуальному розвитку. Пізніше вкрай популярною стала ідея про те, що соціум є цілісним живим організмом, а отже, для вивчення його можна використовувати ті самі принципи, що й до інших живих істот (органіцизм). Її замінив інший (функціоналізм), у межах якого соціум — це також єдина злагоджена система, але вже не біологічна, а соціальна — отже, до неї швидше мають відношення закони соціології, психології та інших суспільних наук, а не біологічні закономірності.

Нині також існує багато визначень цього поняття. Соціологи його пояснюють як сукупність усіх способів взаємодії і форм об'єднання людей, у яких проявляється їхня всебічна залежність одне від одного. У більш поширеному розумінні **соціум** — це сукупність людей, об'єднаних конкретними інтересами, потребами, взаємними симпатіями або видами діяльності. Отже, соціум є багатограним явищем, яке можливо розглядати з різних сторін.

Сучасні науковці виділяють такі ознаки соціуму:

- його члени проживають на певній території;
- його члени здійснюють спільну діяльність;
- у соціумі обов'язково має бути розподіл суспільних благ;
- як наслідок, ознакою соціуму є соціальний і виробничий поділ праці.

? Чому виникає суспільство?

2. Соціальна структура сучасного суспільства

Перш за все варто знати, що соціум не є єдиним, а складається з багатьох менших спільнот. Видами соціальних спільнот вважаються стани, класи, касти, верстви, страти, професійні,

ЦІКАВО ЗНАТИ

Поняття «суспільство» тотожне терміну «соціум», а різниця полягає лише у сферах їх застосування. Так, «суспільство» частіше застосовується в правових дисциплінах, у суспільствознавстві та історії, а «соціум» — це поняття, ближче до соціологічних наук: демографії, соціології, психології. Таким чином, поняття «соціальний» та «суспільний» теж є синонімічними.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Двома групами населення, які мають дестабілізуючий вплив на соціальну структуру суспільства, виступають люмпени і маргінали. Люмпенами (від нім. — «лахміття») називають жебраків, волоцюг, безпритульних. Збільшення їхньої кількості в соціумі називають люмпенізацією населення. Небезпека цього явища полягає в тому, що воно створює життєдайне середовище для криміналізації суспільства. До соціальних маргіналів (від латин. — «той, хто перебуває скраю») належать ті, хто внаслідок певних причин втратив зв'язок зі своїм соціальним середовищем, але не зміг успішно увійти до нового. Так, маргіналізація населення може пов'язуватися з колишніми учасниками бойових дій, які не можуть пристосуватися до умов мирного життя, сільськими жителями в незвичних для них умовах мегаполіса або іноземцями в іншій країні.

? Чим люмпени відрізняються від маргіналів?

навчальні, вікові об'єднання тощо. Наприклад, школяр може одночасно належати до таких спільнот, як сім'я, шкільний колектив, творчий, спортивний, робочий чи волонтерський колектив, бути прихильником певної субкультури. Між спільнотами, із яких складається соціум, існують різноманітні зв'язки та відносини. Кожна людина одночасно належить до різних таких спільнот.

Дослідники визначають усі ці взаємозв'язки в соціумі як його **соціальну структуру** — сукупність усіх соціальних спільнот, що взаємодіють між собою в соціумі.

Вона складається із:

- соціальних спільнот — відносно стійких сукупностей людей, яким притаманні більш або менш однакові умови та стиль життя, колективна свідомість, спільність

3. Соціальна нерівність

Ви вже знаєте, що в сучасних державах усі громадяни однаково рівні перед законом. Проте це правило не зовсім стосується соціуму. Його члени мають різні різний статус у різних спільнотах. Наприклад, тренер збірної матиме високий статус у професійній спортивній спільноті, проте у школі його статус як учителя фізкультури буде нижчим за директора школи. Також соціальна нерівність визначається через:

- відмінності між людьми, закладені природою, притаманні їм від народження: вікові особливості, фізичні та інтелектуальні можливості;
- відмінності між людьми, що виникають у зв'язку з професійними ролями;
- відмінності між людьми, що зумовлені власністю.

Соціальний статус людини впливає на те, як її сприймають представники спіль-

соціальних норм, ціннісні орієнтири та інтереси;

- соціальних відносин — відносно стійкої системи зв'язків між окремими спільнотами, що сформувалася в процесі їхньої взаємодії в умовах певного суспільства.

У межах різних соціальних спільнот люди мають певний **соціальний статус** — визначене місце в цій спільноті, і відповідно до нього виконують **соціальні ролі** — поведуться згідно з їх соціальним статусом і відповідними йому правами та обов'язками.

ноти, до якої вона належить, та інших спільнот.

Проте цінності сучасного західного суспільства передбачають його розвиток, спрямований на усунення цих відмінностей. У першу чергу йдеться про ліквідацію соціальної нерівності, спричиненої біологічними чинниками: розвинені країни створюють умови для вільного пересування, освіти, комунікації та всього необхідного для повноцінного життя людей з особливими фізичними потребами, зумовленими як віком, так і станом здоров'я. Також передбачається формування нового суспільства, де представники різних соціальних груп почуватимуть себе однаково комфортно. Таким чином, основною його цінністю є різноманітність, виражене в гаслі «Усі різні та всі рівні».

? Якими є причини соціальної нерівності? Чи можливо її усунути?

ЦІКАВО ЗНАТИ

Соціальна згуртованість «за середньовічним зразком» залишається притаманною східним корпораціям. Так, японські уявлення про доброго робітника передбачають, що він має працювати на одному місці роботи все своє життя. При цьому роботодавець повністю забезпечує його та його родину соціальним захистом. Проте передбачається, що діти робітника мають відвідувати навчальні заклади корпорації, а студенти, що навчаються її коштом, — неодмінно в ній працювати.

4. Соціальні цінності та згуртованість

Історично соціальні групи турбувалися про своїх членів. Належність до певної спільноти гарантувала наявність у людини певних, закріплених законом, прав та привілеїв. Так, середньовічні професійні спільноти — ремісничі цехи — гарантували своїм членам, крім прав і привілеїв, а також ритуалів, безпосередньо пов'язаних із виробничим процесом (забезпечення сировиною належної якості, продаж товарів за певними цінами, усунення конкурентів, що не належать до цеху), такі, як навчання ремесла через систему підмайстер — майстер, допомога сім'ї в разі втрати ремісником працездатності, можливість грошових позик за малим відсотком, а також спільні святкування релігійних (майже кожен цех мав святого покровителя, день якого урочисто відзначався) та корпоративних свят.

Відповідно члени цехів мали поділяти певні цінності — релігійні, морально-етичні (наприклад, мати гідну поведінку), професійні — виготовляти товар певної якості за певними цінами, сплачувати внески до спільної скарбниці. Для того щоб стати повноправним членом цеху — майстром — людина мала скласти іспит. Будь-хто до цеху не приймався. Питання порушення цих норм

5. Полікультурність

У будь-якому сучасному суспільстві одночасно співіснують і розвиваються різноманітні культури. Це обумовлює наявність у його складі представників різних соціальних верств, поколінь, національностей, віросповідань тощо. Це явище визначають як полікультурність.

Полікультурність — співіснування та розвиток різних за змістом культурних тради-

таж розглядалися в межах цеху. Усе це сприяло згуртуванню цехової спільноти, виникненню корпоративної свідомості.

У сучасному світі більшість із функцій, що стосуються соціального захисту, виконує держава відносно всіх своїх громадян, а на виробничі спільноти покладене завдання виробництва товарів певної якості та за цінами в певних межах. Таким чином, якщо раніше людина поділяла цінності колективу «в обмін» на матеріальні вигоди, то тепер пов'язання цих речей між собою стало набагато більш розмитим. Тим не менш розуміння людиною своєї належності до певного колективу та визнання його цінностей продовжує сприяти соціальній згуртованості.

Нині найяскравіше це проявляється на прикладі національної згуртованості: під час міжнародних спортивних змагань, усіляких конкурсів, у разі зазнання країною збройної агресії тощо. Явище національної згуртованості також проявляється серед громадян, які опинилися за межами держави (трудова та політична еміграція тощо).

? Як пов'язані між собою соціальні цінності та згуртованість?

цій у межах однієї локалізованої в просторі й часі спільноті людей.

Необхідність спільного життя представників різних культурних традицій у демократичному полікультурному соціумі обумовлює потребу добросусідства між ними. Воно в першу чергу ґрунтується на таких засадах.

- Усвідомлення простої істини, що люди відмінні за своїми поглядами й уподо-

Американський та канадський досвід оптимізації міжнародних відносин

У демократичних державах оптимізації міжнародних відносин сприяє здійснювана цими державами національна політика. Однією з її різновидів, що здобув визнання у світі, став поширений у США та Канаді північноамериканський мультикультуралізм, що охоплює принципи й засоби врегулювання відносин між представниками різних культур та інтеграції в соціум новоприбулих емігрантів. За відсутності офіційного (адміністративного) поділу країни на національні держави влада на основі демократичних законів гарантує всім націям національно-культурну автономію й забезпечує право на свободу всіх видів об'єднань — економічних, партійних професійних, вікових, національних, за інтересами тощо. Іншими словами, представники різних національностей мають можливість вільно співіснувати на засадах толерантності й культурного плюралізму, за бажанням вільно об'єднуватися в спільноти за потребами й інтересами, якщо, звичайно, вони не мають злочинного

характеру. Будь-яка дискримінація за національною ознакою вважається порушенням прав людини та карається законом.

При цьому визнання основних прав людини за політикою мультикультуралізму не виключає цілеспрямованих заходів із формування в індивідів почуття належності до єдиної політичної нації. Так, у Канаді для всіх емігрантів, за винятком осіб похилого віку, є обов'язковим вивчення однієї з державних мов — англійської або французької. Це не є проявом насильства в мовній сфері, оскільки вживання рідної мови в родині, місцевих етнічних асоціаціях та інших відповідних ситуаціях не забороняється, а заохочується. У цих вимогах вбачають шлях залучення індивідів до комунікативного простору нації та ефективного функціонування в ньому.

? Чи, на вашу думку, є доцільним використання цього досвіду в Україні? Свою думку обґрунтуйте.

баннями, і ця різноманітність є не вадю, а перевагою суспільного життя. Наявність різних культур у соціумі.

- Усунення одноманітності, надання їй яскравості й неповторності.
- Усі культури, засновані на засадах гуманізму, рівноцінні, самотутні й не можуть бути дискриміновані. Намагання забезпечити кращі умови розвитку для однієї з них може бути здійснено лише за рахунок їх погіршення для інших, а отже, недемократичним шляхом, що призведе до порушення соціальної стабільності.
- Основою співіснування культур у полікультурному соціумі виступають такі регулятори, як терпимість, толерантність, плюралізм і компроміс. Без взаємного дотримання їхніх норм усіма представниками різних культурних традицій повноцінний діалог між ними неможливий.

Толерантність — сприйняття поглядів, уподобань, вірувань, традицій тощо, відмінних від власних, як тих, що мають право на існування поряд із ними.

Терпимість — здатність витримувати щось, миритися з яким-небудь становищем.

Плюралізм — визнання багатоманітності думок, поглядів, напрямків, партій, суб'єктів економічного, політичного й культурного життя демократичного суспільства як основи його розвитку.

Компроміс — угода, якої досягають шляхом взаємних поступок.

Однією з важливих сфер соціального розвитку сучасного плюралістичного суспільства виступають міжнародні відносини. Від вирішення пов'язаних із ними проблем значною мірою залежать як спокій і добробут окремих індивідів, так і доля всієї країни.

Мультикультуралізм за своєю сутністю є тією національною політикою, яка, регулюючи міжнародні відносини, заохочує та ретельно підтримує культурний плюралізм представників різних етнічних груп і разом із тим допомагає їхній інтеграції в єдину політичну націю.

Важливу роль у житті полікультурного суспільства відіграють відносини між представниками різних конфесій (віросповідань). Релігійна сфера суспільного життя, як доводить історичний досвід, потребує постійної уваги й делікатності. Чимало збройних конфліктів і війн розпочиналися саме з релігійного протистояння. У сучасному демократичному полікультурному соціумі основою для співіснування різних конфесій вважають дотримання толерантності. Будь-які зверхність, образи, зневага тощо стосовно прибічників різних віровчень неприпустимі, вони засуджуються на моральному рівні й караються законом.

Святкування 150-річчя народження Канади

? Як ця фотографія може ілюструвати канадський досвід оптимізації міжнародних відносин?

Міжконфесійні конфлікти, як і національні, надзвичайно небезпечні для суспільства. Це вимагає від усіх, як віруючих, так і не віруючих, вміння поважати почуття одне одного. Варто пам'ятати, що, навіть не поділяючи конфесійних уподобань

«іншого», ніхто не має права намагатися обмежити його невід'ємне право свободи віросповідання.

? Чи можливе існування полікультурного суспільства без толерантності?

ВИСНОВКИ

Соціум як середовище існування людини завжди було предметом уваги дослідників. Сучасний рівень накопичених знань про соціум дозволяє побачити всю масштабність цього явища соціального розвитку.

На всіх етапах розвитку в соціумі існували різні групи. Основні з них виділяють з урахуванням багатьох критеріїв. Про причини виникнення соціальної нерівності та її вплив на розвиток суспільства існують різні точки зору. Одним з основних регуляторів

полікультурного суспільства сьогодні вважають толерантність. Її визначальний вплив на суспільне життя визнає більшість світового співтовариства.

Полікультурність є однією з важливих характеристик сучасного демократичного суспільства. Вона пов'язана перш за все з розумінням того, що соціум складають різні за своїми культурними традиціями індивіди й соціальні групи, але всі вони повинні мати однакові умови для свого розвитку.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке соціум?
2. Порівняйте різні розуміння поняття «соціум».
3. Із яких елементів складається соціальна структура?
4. Що таке полікультурність?
5. Що необхідно для співіснування різних культур у полікультурному соціумі?
6. Чим відрізняються толерантність і терпимість? Чому саме толерантність вважають визначальним регулятором полікультурного суспільства?
7. Чому необхідно приділяти увагу міжнародним відносинам? Чи можна вважати демократичним соціум, де ігноруються міжнародні проблеми? Обґрунтуйте свою точку зору.
8. Прокоментуйте епіграфи до теми. Які з них вам подобаються, а які — ні й чому?
9. Об'єднайтесь у чотири малі групи, проаналізуйте одну з наведених проблем та обговоріть у класі висновки, яких ви дійшли:
- 1) полікультурність у сучасному українському соціумі: досягнення та проблеми;
- 2) толерантність в Україні: чи є вона сьогодні нормою суспільного життя;
- 3) як мають розвиватися міжнародні відносини в сучасному українському соціумі;
- 4) міжконфесійна ситуація в Україні: що є головним для її подальшого розвитку.
10. У чому полягає проблема соціальної нерівності? Чи можливо усунути соціальну нерівність? Чому?
11. Маргіналізація для людини, на думку дослідників, завжди пов'язана зі значним стресом. Для його пом'якшення в багатьох країнах створюють фонди допомоги біженцям, центри професійної перепідготовки, надають матеріальну допомогу безробітним тощо. Що ще, на вашу думку, можливо застосовувати для подолання наслідків маргіналізації для людини?

Тим, хто сперечаються, часто здається, що вони заперечують, коли вони лише повторюють власну думку та не чують аргументів свого противника.

Йоганн Гете

Розбіжності можливо примирити лише взаємною згодою.

Деніел Вебстер

Ніколи не сперчайтеся з дурнями, бо інші не бачать різниці.

Сіріл Паркінсон

Іноді необхідно розсмішити людей, аби відволікти їх від думки вас повисити.

Бернард Шоу

ТЕМА 2. ЕФЕКТИВНА КОМУНІКАЦІЯ. КОНФЛІКТИ

1. Роль спілкування в житті людини та суспільства. Комунікція

Спілкування — це складний процес людської діяльності з метою встановлення контактів між окремими людьми й цілими групами. Без спілкування людське суспільство просто не існуватиме. Із самої появи першої людини воно стало причиною та запорукою формування соціуму, і без спілкування він не існуватиме. Сучасні люди не можуть обходитися без спілкування в жодній сфері свого життя.

Залежно від різних характеристик виділяють велику кількість типів спілкування. Основним є поділ спілкування на вербальне та невербальне.

Вербальне спілкування (від латин. *verbalis* — словесний) здійснюється за допомогою мови, а тому є унікальним видом спілкування, доступним людині. До певної міри людина навчається цьому виду спілкування в процесі соціалізації, проте для оволодіння мистецтвом спілкування на високому рівні необхідні спеціальне навчання й зусилля.

Невербальне спілкування відбувається за допомогою міміки, жестів і пантоміміки, через прямі сенсорні або тілесні контакти (тактильні, зорові, слухові, нюхові та інші відчуття й образи, отримані від іншої особи). Невербальні форми й засоби спілкування притаманні не тільки людині, але й деяким тваринам, наприклад собакам, мавпам і дельфінам. У більшості випадків невербальні форми й засоби спілкування людини є вродженими.

Також спілкування поділяють на типи відповідно до його мети:

- ділове спілкування — спілкування, метою якого є досягнення якої-небудь чіткої угоди або домовленості;
- виховне спілкування передбачає цілеспрямований вплив одного учасника на іншого з досить чітким уявленням бажаного результату;
- діагностичне спілкування — спілкування, метою якого є формулювання певного уявлення про співрозмовника або отримання від нього будь-якої інформації (спілкування лікаря з пацієнтом);
- інтимно-особистісне спілкування можливе при зацікавленості партнерів у встановленні та підтримці довірчого й глибокого контакту, виникає між близькими людьми і значною мірою є результатом попередніх взаємовідносин.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Чому людині необхідне спілкування?
2. Які шляхи подолання конфліктів ви можете запропонувати зі свого досвіду?

? Які елементи вербального та невербального спілкування можна прослідкувати на цьому зображенні?

Однією з важливих понять сфери спілкування є **комунікація** (від латин. *communi-catio* — повідомлення, передача, від латин. *communico* — роблю загальним). Первісно цей термін позначав передачу будь-чого на відстані. У сучасному світі він має кілька значень. У широкому значенні комунікація — це взаємодія, зв'язок, спілкування між живими істотами. У соціології комунікація — це окрема дисципліна, що вивчає процеси та результати різноманітних видів взаємодії між істотами.

У повсякденному житті досить часто поняття «комунікація» використовується у значенні «спілкування». Однак це не завжди доцільно. У процесі комунікації суб'єкт передає інформацію об'єкту, який має її прийняти й діяти відповідно до отриманої команди. Унаслідок цього в ході комунікації об'єктами можуть виступати як люди, так і тварини або машини.

Інформація, яка передається під час комунікації, залежно від її характеру може сприйматися повністю або з певними втратами. Так, повідомлення, отримане за мобільним зв'язком, передає лише певні факти, але нездатне відобразити прихований зміст, пов'язаний з емоційним станом того, хто його відправив.

При спілкуванні передача інформації відбувається інакше — у формі спілкування

Секрети ефективного спілкування

Говоріть так, щоб вас почули

Слухайте так, щоб зрозуміти, про що йдеться

Створіть умови, щоб ситуація навколо спілкування сприяла комунікації

рівноправних і вільних партнерів. Зміст переданої інформації може бути таким самим, як під час комунікації, однак завдяки іншому механізму передачі його сприйняття буде іншим. На обох кінцях ланцюжка передачі інформації розміщені активні суб'єкти спілкування. Вони увійшли в контакт свідомо й тому не лише повідомляють одне одного про певні факти, але в разі потреби змінюють її, уточнюють, доповнюють тощо. Фактично в процесі спілкування відбувається формування на основі початкової інформації нової, яка є спільним досягненням учасників спілкування.

Комунікація як засіб передачі інформації передбачає, що той, хто її передає, втрачає цю інформацію, і повноцінного зворотного зв'язку не має. Так, при передачі повідомлення суб'єкт лише отримує повідомлення, що об'єкт отримав надіслане повідомлення. У той самий час спілкування спричиняє те, що його учасники не втрачають інформацію, а збагачують її тим, що дізнаються одне від одного. Учасники комунікації залишаються відокремленими одне від одного, а між тими, хто спілкується, виникає певна спільність.

? Чому людині необхідне спілкування?

2. Що таке конфлікт. Виникнення конфліктів

Якщо у процесі спілкування зіштовхуються інтереси сторін, то це називають конфліктом. Конфлікт не завжди передбачає сварку або бійку, а є невід'ємною частиною людського існування.

Існування в суспільстві протилежних думок та пошук шляхів до їх примирення

є однією з основ сучасного демократичного суспільства.

Конфлікт — явище, що виникає в результаті зіткнення протилежних дій, поглядів, інтересів, прагнень, планів різних людей або мотивів і потреб однієї людини.

? Приклади яких типів конфліктів подано на зображеннях?

Конфліктні ситуації є невід'ємною частиною нашого життя. Певною мірою вони навіть є необхідними, оскільки сприяють розвитку різноманітних ситуацій.

Проте вони, звичайно, різні за своїми масштабами та впливом на суспільне життя. Існує багато видів конфліктів. Вони розрізняються за тим, між ким і за що відбуваються.

У випадку, якщо суперечність виникає між соціальними ролями, що виконує одна людина, йдеться про внутрішній конфлікт. Так, він може виникнути в людини, якій через велику завантаженість на роботі не вистачає часу на виконання сімейних обов'язків. Також вони можуть відбуватися між окремими особами, їхніми групами, спільнотами чи державою.

Конфлікти розрізняють за предметами. Відповідно до цього існують:

- політичні конфлікти — між країнами й державами, що відбуваються за території, сфери впливу або інтереси;
- економічні конфлікти — між різноманітними за кількістю групами або суб'єктами з приводу ресурсів або грошей;
- культурні та релігійні конфлікти — між групами або окремими суб'єктами з проблем культурного розвитку або віросповідання;
- професійні конфлікти — між представниками різних професій або галузей народного господарства з приводу економічних або соціальних цінностей;
- етнічні конфлікти — між народами за території розселення або умови проживання.

Метою будь-якого конфлікту, крім внутрішньоособистісних, є досягнення певної користі за рахунок інтересів інших. Основними видами конфліктів за характером їхнього перебігу є:

- суперництво — боротьба за визнання особистих досягнень і творчих здібностей особи з боку суспільства, групи, організації тощо. Її метою є набуття кращих професійних позицій, суспільного визнання, винагород, а змістом — демонстрація своєї переваги шляхом досягнення соціально важливих і престижних результатів;
- конфронтація — пасивне протистояння протилежних груп із відмінними політичними, економічними та соціальними інтересами. Відбувається найчастіше без відкритих зіткнень, але пов'язується зі здійсненням тиску на суперника;
- конкуренція — особлива форма суперництва, в основі якого лежить отримання вигоди або доступу до дефіцитних ресурсів.

? Чи можливо уникнути конфліктів? Чим корисний конфлікт?

3. Способи розв'язання конфліктів

Спілкування — складне мистецтво. Там, де не вистачає культури спілкування, можуть виникати конфлікти. Найчастіше їхньою причиною бувають розбіжності думок інших про вас та вашої власної про себе. Узагалі безконфліктного життя не буває. Тому варто усвідомлювати, як відбуваються конфлікти і що необхідно для їх подолання. У перебігу конфлікту можна визначити декілька стадій:

- 1) виникнення конфліктної ситуації;
- 2) усвідомлення співрозмовниками існування конфлікту між ними;
- 3) перехід учасників до конфліктної поведінки;
- 4) розв'язання конфлікту.

Фахівці визначають кілька основних шляхів розв'язання конфліктів:

- 1) переговори — мирна бесіда обох сторін із метою пошуку можливостей розв'язання проблеми;
- 2) компроміс — розв'язання проблеми шляхом взаємних поступок сторін;

- 3) консенсус — розв'язання проблеми шляхом досягнення загальної згоди;
- 4) арбітраж — звернення до спеціального владного органу, наділеного повноваженнями для розв'язання проблеми;
- 5) посередництво (медіація) — використання допомоги третьої сторони, авторитетної для учасників конфлікту, для заочного розв'язання проблеми;
- 6) застосування сили або влади закону — одноосібне використання сили або влади тією зі сторін конфлікту, яка вважає себе сильнішою.

Для успішного подолання конфлікту доцільно дотримуватися певних рекомендацій:

- У конфлікті завжди програють обидві сторони і не буває переможців. З'ясувати, хто завинив більше, не має сенсу. Краще зробити перший крок до примирення — це унаочнить вашу силу характеру й самоповагу.
- Розпочніть розмову з опису тих конкретних обставин, які вас не влаштовують.

Намагайтеся бути якомога об'єктивнішими. Чим детальнішими і конкретнішими будуть ваші аргументи, тим краще.

- Опишіть свої почуття в цій ситуації. Чимало конфліктів між співрозмовниками ускладнюється невисловленими думками й почуттями. Інколи обмін ними дозволяє одразу змінити ситуацію. Використовуйте прості слова («я не розумію», «я не очікую», «я відчуваю образ» тощо).
- Намагайтеся почути протилежну сторону та зрозуміти її. Необхідно пам'ятати, що у вас різне мислення, різне бачення ситуації, що, власне, і спричинило конфлікт. Слухайте уважно, не перебивайте і не сперечайтесь. Цим ви продемонструєте співрозмовнику власне прагнення зго-

ди. Усвідомлюйте, що він висловлює не істину (як і ви), а свою позицію.

- Бажано розібратися у своїх глибинних думках. Можливо, ви інакше зрозуміли співрозмовника або вам не сподобалося щось, узагалі не пов'язане з безпосередньою проблемою, а те, що існувало раніше.
- Знайдіть можливість висловити конкретні пропозиції щодо зміни ситуації. Недоцільно виголошувати ультимативні заяви — позитивні перспективи більш привабливі. Визначте, що виграє ваш співрозмовник, якщо змінить свою поведінку.

? Чи може конфлікт розв'язатися сам собою, чи його необхідно цілеспрямовано вирішувати?

ВИСНОВКИ

Зіткнення інтересів людей спричиняє виникнення конфліктів. Уникнути їх фактично неможливо. Однак необхідно навчитися конструктивно розв'язувати конфлікти, використовуючи розуміння їхньої природи, поведінки, інтересів і мотивів їхніх учасників.

Доцільно також усвідомити, що головною перешкодою для розв'язання конфлікту часто стає позиція природного егоїзму його учасників. Подолати її можливо, навчившись бути уявно як усередині ситуації, так і поза нею; піднятися над нею та подивитися на інтереси обох сторін очима спостерігача.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке конфлікт?
2. Що таке спілкування?
3. У чому полягає відмінність комунікації від спілкування?
4. Які види конфліктів визначають за характером їхнього перебігу?
5. Назвіть основні шляхи розв'язання конфліктів.
6. Які вам відомі стадії конфліктів, що виникають у людському спілкуванні?
7. Охарактеризуйте особливості й типи конфліктів.
8. Яких правил доцільно дотримуватися для подолання конфліктів у людському спілкуванні?
9. **Обговоріть у групах.** Чи доцільно розв'язувати всі конфлікти?
10. Які проблеми, пов'язані з виникненням і подоланням конфліктів, наведені в епіграфах до теми? Висловіть своє ставлення до них.

Стереотипність майже завжди свідчить про відсутність думки, спостережливості.

Самуїл Маршак

Пам'ятайте: не все стереотипне погане, а багато стереотипного істинне.

Невідомий автор

Хто хоче правильно розмірковувати... має визнати можливість існування протилежних думок і відмовитися від упереджень.

Джордано Бруно

У того, хто ніколи не залишає своєї країни, багато упереджень.

Карло Гольдоні

ТЕМА 3. СТЕРЕОТИПИ ТА УПЕРЕДЖЕННЯ. ДИСКРИМІНАЦІЯ

ПРИГАДАЙТЕ

1. У чому полягає терпиме й нетерпиме ставлення до інших людей?
2. Які прояви нетерпимості ви знаєте?

1. Стереотипи та їх подолання

Стереотип — те, що часто повторюється, стало звичайним, загальноприйнятим, чого дотримуються і що наслідують люди у своїй діяльності.

Стереотипи завжди були частиною життя людини. Вони формуються історично, пов'язані зі ставленням до певних речей і явищ, що сформувалося впродовж розвитку суспільства, і відображають соціальний досвід його членів. Соціальним стереотипам притаманні такі особливості:

- існують у соціумі та передаються від покоління до покоління;
- звернені в минуле і пов'язані зі ставленням попередніх поколінь до певних явищ або об'єктів;
- за впливом на суспільний розвиток їх можна поділити на позитивні, нейтральні й негативні;
- подолати стереотипи людина може завдяки критичному мисленню і власному досвіду. Тому людина має ставитися до них свідомо, розуміючи вплив, який вони мають на суспільне життя.

Якщо нейтральні та позитивні стереотипи в цілому не завдають значної шкоди соціуму, то негативні стереотипи є небезпечними для нормального функціонування суспільного життя. Так, до них можна віднести різноманітні вияви негативного ставлення до осіб певної національності. Їхня небезпека полягає в тому, що вони за умов відсутності боротьби з ними стають підґрунтям для виникнення й поширення ворожнечі між представниками різних етнічних груп у країні.

Закономірно виникає питання, якими шляхами необхідно долати негативні стереотипи. Оскільки вони є тим, що створюється людьми, то від них самих залежить їх подолання. Основними шляхами для цього вважаються:

- розвиток загального культурного та освітнього рівня людини;
- її вміння критично сприймати різноманітні забобони й упередження, усвідомлювати їхні витоки та вплив на соціум;
- відповідна роз'яснювальна робота владних установ, громадських організацій тощо, зацікавлених у їх усуненні;
- подолання «замкнутості» суспільства та здійснення заходів із його «відкритості», пов'язаних з усуненням перешкод для обміну інформацією та особистих контактів між представниками різних соціальних груп.

? Чи можливо подолати стереотип?

ЦІКАВО ЗНАТИ

І сьогодні досить поширеним є такий негативний гендерний стереотип, як поділ видів праці й хатніх обов'язків на жіночі й чоловічі. Проте в сучасному світі все частішими є випадки, коли жінка всупереч стереотипам може, народивши дитину, вийти на роботу, а її чоловік оформлює декретну відпустку. У країнах Заходу цим уже нікого не здивуєш, а в деяких із них це є законодавчо закріпленим обов'язком чоловіка, проте в Україні така практика ще не здобула загальної підтримки.

? Які інші негативні гендерні стереотипи ви можете назвати?

2. Упередження та дискримінація

Побутування негативних стереотипів призводить до формування **упереджень** — негативних та несправедливих думок щодо певного об'єкта або явища, що призводить до відповідної поведінки стосовно них.

Гендерний — пов'язаний із розрізненням жінок і чоловіків за біологічною статтю.

Упередження є досить живучими. Деякі з тих, що існують сьогодні, сягають витоків в далеке минуле й більшість із тих, хто їх підтримує, навіть не уявляє, що спричинило виникнення цього ставлення до певних явищ. Вплив упереджень на життя людини однозначно негативний. Звикаючи до них, вона стає забобною, не сприймає нове й незвичне. Поширені упередження за наявності позитивного ставлення до них влади можуть призвести до здійснення полі-

3. Толерантність

Толерантність — терпимість, поблажливе ставлення до кого-, чого-небудь.

В основі розвитку сучасного демократичного суспільства закладене визнання за всіма його членами права бути такими, якими вони є, або принципу толерантності. Його дотримання дозволяє людям співіснувати разом, навіть не поділяючи цінностей або стилю життя одне одного, бути терплячим стосовно тих, чий переконання чи поведінку особисто не схвалюєш. Принцип толерантності відображає усвідомлення більшістю простої, але важливої думки: ми всі різні, але однакові у правах, і ніхто не є кращим за іншого. У міжособистісних стосунках толерантність, умовно кажучи, відіграє роль своєї межі, яка захищає внутрішній світ окремих людей від зовнішнього втручання.

ВИДИ УПЕРЕДЖЕНЬ

Етнічні	Зумовлюються належністю людини до певної етнічної групи
Соціальні	Пов'язані зі ставленням до представників певних соціальних верств
Релігійні	Обумовлені релігійними переконаннями індивіда та його ставленням до інших віросповідань і конфесій
Культурні	Пов'язані зі сприйняттям або несприйняттям особою різних культурних традицій
Гендерні	Виникають тоді, коли ставлення до людини залежить від її статі
Вікові	Виникають, коли ставлення людини зумовлено її віком

тики дискримінації щодо певних осіб або спільнот.

Дискримінація — умисне обмеження (позбавлення) прав і законних інтересів одних осіб, організацій або соціальних груп порівняно з іншими на підставі раси, статі, національності, віку, майнового стану, політичних або релігійних переконань тощо.

? Який існує взаємозв'язок між негативними стереотипами, упередженнями та дискримінацією?

Порушення принципу толерантності призводить до таких негативних явищ, як міжнаціональні сутички, бійки спортивних фанатів, сутички під час демонстрацій і мітингів тощо. Усе це переконливо свідчить, що лише терпимість одне до одного може стати запорукою соціальної злагоди.

Доцільно звернути увагу на особливості терпимості й толерантності як одних із базових регуляторів стосунків у полікультурному соціумі. Поняття «терпимість» походить від дієслова «терпіти» — стійко, без нарікань переносити фізичні або моральні страждання, витримувати щось або тимчасово миритися із чимось неприємним, сподіваючись на краще в майбутньому. Тому терпимість має значення обтяжливої реакції на якесь зовнішнє подразнення, наприклад

Матеріали організації «Амнесті Інтернешл» в Україні проти дискримінації

Дискримінація може мати різні форми: від образ і нападів до відмови в основних потребах, послугах та реалізації інших прав. Жертви дискримінації можуть опинитися в невідгідному становищі в галузі зайнятості або мати обмежений доступ до освіти, житла та медичної допомоги. Дискриміновані групи можуть бути позбавлені права на участь у суспільному житті, сповідувати свою релігію тощо. Дискримінація в системі кримінального правосуддя проявляється у відмові дотримання належного процесу ведення справи та жорсткому поводженні.

Дискримінація базується на запереченні або несприйнятті відмінностей. Вона виникає в результаті неповаги до гідності й відмови влади визнати однакову цінність кожної людини. Права людини не можуть бути забезпечені у випадку, коли їх дотримання заборонено або обмежене за ознакою етнічного походження особи, кольору шкіри, релігії, статі, гендерної ідентичності, сексуальної орієнтації, віку, інвалідності або іншого статусу.

- ?** 1) Яких форм може набувати дискримінація?
2) Як дискримінація порушує права людини?

національне гноблення. На відміну від терпимості, толерантність розуміють як здатність сприймати «іншого» як рівного собі. У демократичному соціумі не лише гарантується легітимна свобода «іншому», а й забезпечуються слабкому «іншому» певні переваги для самореалізації.

Толерантність також лежить в основі плюралізму як соціального явища демократичної держави. Визнаючи право на існування різноманітних думок, поглядів, орга-

нізацій, суб'єктів соціально-економічного, політичного й культурного життя, вона забезпечує їм умови для повноцінного існування. Проблеми, що виникають, вирішуються виключно на основі компромісу, де відсутній один переможець. Цю роль отримує суспільство в цілому завдяки можливості розв'язувати питання шляхом цивілізованого діалогу.

? Чи завжди можна бути толерантним?

ВИСНОВКИ

Стереотипи є явищем, притаманним розвитку будь-якого суспільства. Людина має вміти критично ставитися до них, вбачаючи як їхні позитивні, так і негативні сторони.

Упередження часто нав'язують людині певне ставлення до кого- або чого-небудь. На цій основі

сформувалися такі негативні явища, як дискримінація людей.

Шляхом подолання проблем, пов'язаних із поширенням упереджень, у демократичному соціумі виступає принцип толерантності як терпимого ставлення до іншого.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке стереотип? Наведіть приклади позитивних, нейтральних і негативних стереотипів.
2. Що таке упередження? Дискримінація?
3. У чому полягає толерантне ставлення до людей?
4. Яку роль у житті людини та розвитку суспільства відіграють стереотипи?
5. Французький мислитель Вольтер вважав: «Упередження — дитя невігластва». Поясніть, як ви це розумієте. Наведіть факти, що підтверджують вашу думку.
6. Охарактеризуйте вплив упередження на суспільну думку.
7. Порівняйте зміст висловлювань про стереотипи в епіграфі до теми. Яке з них ви поділяєте? Обґрунтуйте свою точку зору.
8. Які стереотипи існують серед людей, що вас оточують?
9. За історичною літературою підготуйте повідомлення про негативний вплив упереджень на розвиток людських спільнот у різні часи.
10. Складіть перелік думок, які підтверджують те, що толерантність є основною якістю громадянина в демократичному соціумі.
13. Чи можна погодитися з думкою, що упередження є відображенням комплексу неповноцінності, притаманного окремій людині, групі осіб або спільноті? Обґрунтуйте свою точку зору.
14. Як, на вашу думку, сучасне розуміння толерантності може допомогти вирішенню суперечностей у різних сферах життя сучасної України? Наведіть приклади відомих вам суперечностей і поясніть, як їх можна розв'язати на основі толерантності.

Ти завжди відповідаєш за тих, кого приручив.

Антуан де Сент-Екзюпері

Відповідальність — це ціна, яку ми сплачуємо за владу.

Вінстон Черчилль

Незнання закону не звільняє від відповідальності. А от знання нерідко звільняє.

Станіслав Єжи Лец

Ми відповідальні не лише за те, що робимо, а й за те, що не робимо.

Жан-Батист Мольєр

ТЕМА 4. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

1. Юридична відповідальність

Живучи в суспільстві, люди свідомо або несвідомо за різних обставин можуть порушувати ті норми, якими керується колектив у своїй життєдіяльності. Ще з первісних часів для запобігання цьому існували так звані табу — категоричні заборони, порушення яких тягне за собою санкції з боку членів колективу або природних сил. Табу виступали як засіб соціального контролю й соціального керування. Також існував звичай кровної помсти. З ускладненням людського суспільства, появою держави, писаних норм (законів) змінювалася й система відповідальності. Тривалий час відповідальність базувалася на принципі, що той, хто порушив закон, має відшкодувати збитки постраждалій стороні. Тому у стародавніх законодавствах за багато проступків передбачалися штрафи. Також був поширеним принцип відповідальності у формі фізичного покарання. Проте такі підходи виявилися недостатньо ефективними з появою сучасного типу держави.

Держава була найбільш зацікавлена у створенні регламентованої системи відповідальності за порушення законів, тому що це полегшувало ефективне управління великими масами людей. Її суть полягає в тому, щоб за допомогою певного набору засобів так вплинути на порушника, аби в подальшому він міг повноцінно функціонувати в суспільстві і не вчиняти нових порушень.

Відповідальність — це усвідомлення свого обов'язку.

Юридична відповідальність — це покарання правопорушника за порушення закону (правопорушення), рідше — заохочення за виконання корисних для суспільства й держави варіантів поведінки.

Таким чином було розроблено нові принципи юридичної відповідальності.

- 1) Принцип законності, відповідно до якого юридична відповідальність здійснюється виключно в межах писаного закону. Його дія поширюється на всіх громадян держави і настає лише перед передбаченими законом компетентними органами.
- 2) Принцип доцільності, що полягає в тому, що міра впливу на правопорушника має відповідати цілям юридичної відповідальності.
- 3) Принцип невідворотності передбачає, що правопорушник буде неодмінно ефективно та вчасно покараний.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Чому перші збірники законів багато уваги приділяли відповідальності?
2. Коли з'явилася «Руська правда»?
3. Що таке кровна помста?

4) Принцип справедливості, що виявляється в тому, що:

- за правопорушення відповідає той, хто його здійснив;
- при визначенні мір покарання та стягнень не повинна принижуватися людська гідність;
- не має зворотної сили закон, що встановлює чи посилює відповідальність;
- встановлюється тільки одне покарання за одне правопорушення.

2. Соціальна відповідальність

На людину покладені обов'язки, які регламентуються не писаним законом, а тими цінностями та нормами, що склалися в конкретному соціумі. Людина, яка належить до цього соціуму, змушена рахуватися із цими нормами й нести відповідальність у разі їх порушення. Вони функціонують незалежно від писаних законів, але виражають загальне уявлення про добре та погане, що побутує в суспільстві. Багато з них можуть бути набагато старішими за виникнення законів. Соціальні норми базуються на моралі, звичаях та традиціях, притаманних спільноті. Наприклад, однією з найдавніших і найважливіших форм такої відповідальності є від-

Загалом суть юридичної відповідальності полягає в тому, що вона є чинником збереження порядку та належного функціонування суспільства й влади засобами, передбаченими писаним законом, прийнятим у конкретній державі.

? Чи завжди існувала юридична відповідальність?

повідальність батьків за дітей та обов'язок дітей підтримувати батьків у старості.

Інструментами, які контролюють дотримання соціальних норм, є громадська думка та громадський осуд. Вони не мають матеріального вираження, але значно впливають на якість життя людини в конкретному соціумі. Наприклад, якщо у спільноті, де люблять корів, демонструвати погане поводження із цими тваринами, то врешті-решт це може закінчитися тим, що члени такої спільноти демонструватимуть своє негативне ставлення до цієї людини, публічно висловлюватимуть осуд щодо її поведінки, відмовлятимуть у спілкуванні, участі у спільних заходах, святку-

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПОЧИНАЄТЬСЯ З МЕНЕ

Відповідальність за свої вчинки

Вам хочеться зламати квітучу гілочку. Але якщо кожен задовольнить таке бажання, квітучий кущ перетвориться на оголене гілля. Людям нічим буде милуватися — своїм вчинком ви вкрадете у них красу.

Василь Сухомлинський

ваннях. У крайньому разі таку людину суспільство може виключити, припинивши з нею спілкування, а іноді — свідомо шкодячи їй.

До ХХ ст., коли держава взяла на себе функцію створення та введення в дію однакових законів для всіх своїх громадян, принципи соціальної відповідальності відігравали значну роль у суспільстві. Вони детально регламентували щоденне життя та поведінку його членів. Таким чином існувало багато видів соціальної відповідальності: моральна, професійна, корпоративна, релігійна, політична. Деякі з них із часом «розмилися», інші ж продовжують функціонувати.

Недемократичні держави прагнуть використовувати соціальну відповідальність для зміцнення свого контролю над суспільством таким чином, щоб непокоря владі та її авторитетам викликала суспільний осуд і несприйняття. У демократичних державах часто використовується поняття політичної соціальної відповідальності. Політичні сили, що приходять до влади в результаті виборів, несуть політичну відповідальність перед

своїми виборцями за виконання передвиборчих програм. Політичну відповідальність мають і виборці, які мають аналізувати те, кого обирають.

Також існує поняття соціальної відповідальності бізнесу перед суспільством. Вона виражається в тому, що компанії можуть враховувати інтереси суспільства, беручи на себе відповідальність за вплив своєї діяльності на споживачів, працівників, громади та навколишнє середовище. Це виражається в соціальному захисті співробітників, наданні товарів та послуг належної якості, фінансуванні й організації заходів, спрямованих на захист навколишнього середовища, благодійність та спонсорування громадських ініціатив.

Отже, соціальна відповідальність — відповідальність людини або організації перед суспільством. Вона може набувати різних форм.

? Які існують на сьогодні форми соціальної відповідальності?

ВИСНОВКИ

Існують різні види відповідальності, які визначають життя людини в суспільстві. Юридична відповідальність стосується тих сторін життя людини, які регламентує писаний закон, встановлений державою.

Соціальні норми й соціальна відповідальність стосуються тих сфер життя, які регламентують мораль, традиції та інші неписані норми, характерні для конкретної спільноти людей.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які існують види відповідальності?
2. Чому виникає юридична відповідальність?
3. Чим юридична відповідальність відрізняється від соціальної?
4. На яких принципах базується юридична відповідальність?
5. Що загрожує людині, яка порушила соціальні норми?
6. Чи є потреба в кодифікації всіх соціальних норм?
7. **Обговоріть у групах.** Яка відповідальність більш дієва: юридична чи соціальна?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

Перемовини і розв'язання конфліктів

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке конфлікт?
2. Чому виникають конфлікти?
3. Конфлікт — це позитивне чи негативне явище?

МЕТА:

- на підставі аналізу додаткових матеріалів скласти уявлення про можливі шляхи розв'язування конфліктів.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ

Підготувати матеріал про різноманітні конфлікти: між державами, спільнотами, людьми і внутрішні конфлікти людини.

ХІД РОБОТИ

1. Об'єднайтеся в малі групи та опрацюйте додатковий матеріал.

Додатковий матеріал

Ви вже знаєте, що конфлікт є невід'ємною частиною життя людини. На думку дослідників, по-різному реагуючи на різні конфліктні ситуації, їхні учасники при розв'язанні конфліктів дотримуються декількох основних стилів:

- *Стиль конкуренції.* Використовуючи його, людина діє активно й прагне йти до вирішення конфлікту власним шляхом. Вона не зацікавлена у співробітництві з іншими і здатна на вольові рішення. Цей стиль ефективний за умови поєднання якоїсь влади, зосередженої у ваших руках, із переконаністю, що саме ваше бачення розв'язання проблеми правильне і ви маєте можливість наполягати на цьому.
- *Стиль пристосування.* Людина діє спільно з партнером у спілкуванні, не намагаючись відстоювати власні інтереси. Його використовують, коли вирішення конфлікту важливе для партнера, але не суттєве для вас. Цей стиль корисний тоді, коли ви не можете перемогти, оскільки інша людина має більшу владу, або коли ви вважаєте, що краще зберегти добрі стосунки, ніж відстоювати свої інтереси.
- *Стиль ухилення.* Використовуючи його, людина не відстоює свої права і не бажає співпрацювати для вирішення проблеми. Він доцільний, коли ви не бажаєте втрачати сили на вирішення проблеми або коли відчуваєте, що перебуваєте в безнадійному стані. Також він можливий, коли ви неправі, відчуваєте, що інша людина має рацію, більшу владу або ви просто не збираєтеся далі підтримувати стосунки із цією людиною.
- *Стиль співробітництва.* Дотримуючись його, людина бере участь у вирішенні конфлікту, відстоює свою позицію, намагаючись при цьому враховувати інтереси іншої сторони. Порівняно з іншими цей стиль вимагає тривалішої роботи — спочатку відкрито оприлюднюються проблеми сторін, а потім відбувається їх обговорення та пошук шляхів вирішення. Він

доцільний, коли розв'язання конфлікту важливе для обох сторін, якщо вас пов'язують тривалі стосунки з партнером, якщо обидва учасники конфлікту мають однакову владу або не помічають різниці у становищі для того, щоб на рівних шукати шляхи вирішення проблеми.

- *Стиль компромісу.* Користуючись ним, можливо частково задовольнити інтереси кожної сторони конфлікту. Він найбільш ефективний у випадках, коли обидва учасники прагнуть одного й того самого та усвідомлюють, що одночасно отримати це не зможуть. Вони прагнуть швидко знайти рішення, навіть тимчасове, і для цього згодні відмовитися від початкової мети. Одночасно із цим компроміс дозволяє їм зберегти добрі стосунки.
2. Використовуючи різні стилі розв'язання конфліктів, у групах змоделюйте рішення таких конфліктних ситуацій:
- *Між країнами.* 1) Суперечка про належність острова, який з'явився в результаті виверження вулкана. 2) Суперечка через кордон між державами, який згідно з договором проходить посередині русла річки. Проте із часом річка значно змінила своє русло, вглибившись на територію однієї з держав на 10 км.
  - *Між спільнотами.* Суперечка між релігійними громадами за храм.
  - *Між людьми.* Суперечка між батьками й дитиною через доцільність носіння шкільної форми.
  - *Внутрішній конфлікт людини,* що прагне полетіти на Марс, але не хоче назавжди залишати свою сім'ю на Землі.

ПЛАН

- 1) Опис ситуації.
- 2) Визначення позицій сторін.
- 3) Створення груп (зазвичай до п'яти осіб), що представлятимуть ці позиції.
- 4) Почергові виступи сторін, де вони наводять своє бачення способу вирішення проблеми з використанням аргументів та враховуючи попередньо висловлене опонентом.
- 5) Винесення підсумкового рішення.

ПОРАДИ

- Для підтримки своїх аргументів використовуйте додатковий матеріал. Це можуть бути приклади із життя, статистика, вислови відомих людей.
  - Одна пара виступів називається раундом. Ефективними є перемовини, що тривають не більше п'яти раундів.
  - У межах групи варто розподілити ролі, визначивши капітана — того, хто керує процесом вироблення позиції з питання та спікера — того, хто оголошуватиме цю позицію.
3. Сформулюйте узагальнюючі висновки відповідно до мети заняття.

Розділ IV

Демократичне суспільство та його цінності

ПРИГАДАЙТЕ

1. Де і коли виникла демократія?
2. Що привабливого в демократичній формі організації влади?

Демократія — найгірша форма правління, якщо не враховувати всіх інших.

Вінстон Черчилль

Справжнє гасло справжньої демократії не «Нехай це зробить уряд», а «Дайте нам зробити це самим».

Дуайт Ейзенхауер

Опозиція становить сутність представницького правління.

П'єр Буаст

Краще регулярно ходити на вибори, ніж одного разу потрапити на барикади.

Едуард Севрус

ТЕМА 1. ДЕМОКРАТИЧНА ДЕРЖАВА

1. Поняття, форми та принципи демократії

Серед ключових цінностей людської цивілізації XXI ст. чільне місце посідає демократія. Саме прихильність до неї надихала й надихає мільйони людей до дії. Термін «демократія» (буквально — влада народу) походить від давньогрецького словосполучення, що позначало державний лад, за якого вирішальна роль у прийнятті рішень із найважливіших питань належала народним зборам і за допомогою голосування. Уперше слово «демократія» пролунало з вуст афінського стратега Перикла, який жив у V ст. до н. е.

У сучасному розумінні демократія була винайдена і сформована на Заході, хоча ніколи не була суто західним явищем. На думку південноафриканського вченого О. Сакса, «демократія народжується і вмирає на всіх широтах, тому немає сенсу визначати її точні географічні координати». Упродовж XX ст. демократія поширилася на всій планеті. Поряд із тим розвиток людства має чимало прикладів вразливості демократичних надбань і їхньої незахищеності перед тиском авторитаризму. Тому доцільно звернутися до з'ясування сутнісних засад демократії, її форм, принципів, ідеалів і цінностей.

Поняття «демократія» використовують у різних значеннях. У науковому розумінні — це форма організації та функціонування політичної системи, що ґрунтується на визнанні народу джерелом влади, його права брати участь у розв'язанні державних справ у поєднанні із широким колом громадянських прав і свобод. У філософському розумінні — це суспільне самоврядування, яке здійснюють рівноправні громадяни через безпосередню участь в обговоренні й вирішенні громадських справ шляхом вільного вибору (голосування). Демократія виникла й існує як намагання й можливість людей самовизначитися та самостійно вирішувати свої справи. Так, президент США А. Лінкольн визначав демократію як «правління народу через посередництво самого народу, для народу».

У сучасному світі основними ознаками демократії вважають: народовладдя; рівність індивідів незалежно від соціального становища, походження, статі, національності тощо; свобода особистості, що полягає в її природних і невід'ємних правах. Реалізація цих принципів у політичному житті пов'язана з такими проявами, як принцип поділу влади, право меншості на опозицію, багатопартійність, рівність у виборчих правах, рівноправність громадян тощо.

Із виступу афінського стратега Перикла

Наш державний устрій такий, що не наслідує чужих порядків. Навпаки, скоріше ми самі є прикладом для інших, ніж наслідуємо будь-кого. Оскільки нашим містом керує не купка людей, а більшість народу, то наш державний устрій зветься демократією. За законами в приватних справах усі мають рівні права. Що ж до державних справ, то на почесні державні посади висувають не внаслідок підтримки будь-якої партії, а за власні здібності. Жодна людина, що може бути корисною державі, не буде позбавлена цієї можливості, якщо вона бідна...

У суспільному житті ми не порушуємо законів... підпорядковуємося владі й законам, особливо встановленим на захист тих, кого ображають, і законам написаним, порушувати які соромно... Лише ми ви-

знаємо людину, яка не займається суспільною діяльністю, не шанованим громадянином, а некорисним обивателем. Не всі можуть бути політиками, але всі здатні оцінювати їхні справи. Ми не вважаємо, що відкрите обговорення може завдати шкоди державним справам. Навпаки, ми вважаємо неправильним ухвалювати потрібне рішення без попередньої підготовки за допомогою виступів із промовами «за» і «проти»... Отже, я вважаю, що наше місто — школа для всієї Еллади і кожен із нас може легко проявити свою особистість у різних життєвих умовах.

- ? 1) Як Перикл розумів сутність демократії?
- 2) Як демократія дозволяла афінянам проявляти свою особистість у різних життєвих умовах?

Політична рівноправність громадян реалізується на основі їхньої участі у двох основних формах демократії:

- представницька демократія — участь громадян у діяльності органів державної влади, прийнятті й реалізації політичних рішень через обраних представників, які на державному рівні репрезентують їхні інтереси. Сьогодні ця форма демократії є основною та знаходить відображення в парламентаризмі;
- безпосередня (пряма) демократія — пряма, без посередників, можливість громадян впливати на політичні рішення, дії державних органів і посадових осіб. Відбувається у формах місцевих і загальнодержавних обговорень питань державного й суспільного життя, виборах, референдумах.

Референдум — у державному праві прийняття електоратом (виборцями) рішення з конституційних, законодавчих або інших внутрішньо- чи зовнішньополітичних питань. Залежно від предмета, способу проведення та сфери застосування розрізняють: референдум конституційний (на всенародне

2. Ідеали та цінності демократії.

Демократія як політичний режим та народовладдя

Демократію, що виникла в містах-державках Давньої Греції, називають первинною, або істинною, що існувала у формі прямої й безпосередньої демократії. Незважаючи на зміни, що відбувалися у світі впродовж тисячоліть, вона зберегла свою визначальну сут-

ність, залишаючись справою громадян, наділених почуттям відповідальності й обов'язку, і тих, хто прагне й уміє володіти собою та власним життям.

Основні уявлення про реалізацію ідеалів та цінностей демократії знайшли втілення

ЦІКАВО ЗНАТИ

Українці вже мають досвід проведення референдумів: 1 грудня 1991 р. відбувся Всеукраїнський референдум щодо проголошення незалежності України, під час якого 90,32 % виборців підтримали суверенний статус нашої держави, а також у 2000 р. щодо питань державного управління. Проте його рішення не були реалізовані. Форму референдуму намагалася використати Росія в гібридній війні проти України у 2014 р.

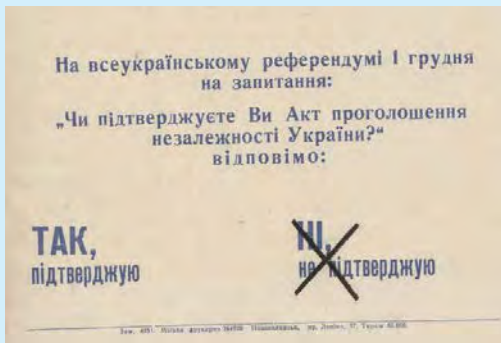
- ? Які небезпеки може приховувати проведення референдумів?

голосування виносять проект конституції або конституційні поправки) і законодавчий (предмет референдуму — проект закону), загальнодержавний або місцевий, обов'язковий референдум або факультативний.

Плебісцит — це різновид референдуму, на якому вирішуються питання зміни статусу території або приєднання території до іншої.

- ? Що таке демократія?

Агітаційна листівка до Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. про незалежність України

ЦІКАВО ЗНАТИ

На думку багатьох дослідників, демократія виникає та зберігається за наявності певних умов, серед яких однією з основних виступає стабільне економічне зростання. Так, за статистичними даними, серед 24 країн світу з високим рівнем доходів лише три — недемократичні. Серед середньорозвинених країн налічують 23 демократії, 25 диктатур і п'ять країн у стані переходу до демократії. Із 42 країн із низьким рівнем доходів лише дві можна вважати демократичними.

? Чи є демократія гарантією заможного життя суспільства?

в концепції ліберальної представницької демократії, що сформувалася в XIX ст. на Заході. Вона характеризується такими рисами:

- представництво народом своєї суверенної влади не через власну безпосередню участь у прийнятті рішень, а шляхом обрання своїх представників до законодавчих органів. Без цього винаходу здійснення демократії в сучасних великих і складних суспільствах стало б нездійсненним (у Давніх Афінах, де народилася демократія, було 20 тис. громадян);
- використання форм безпосередньої і прямої демократії на загальнодержавному рівні для розв'язання визначальних для розвитку держави питань. На місцевому й регіональному рівнях пряма демократія застосовується ширше — у вигляді плебісцитів і референдумів із різноманітних проблем розвитку громад і регіонів, на прямих зібраннях і шляхом участі громадян у місцевих самоврядних органах;
- визнання різноманіття суспільного життя як передумови для неминучого зіткнення інтересів і вироблення на основі цього механізмів їх узгодження й розв'язання конфліктів на основі механізмів соціального та політичного плюралізму;
- узаконеність діяльності опозиції й конкурентності в боротьбі за здобуття влади, що безпосередньо пов'язана з плюралізмом і боротьбою інтересів як рисами сучасної демократії;
- гарантування прав і свобод людини, що забезпечує той рівень особистої свободи,

якого не існувало в первинній античній демократії. Саме завдяки цьому сучасну демократію визначають як ліберальну;

- високий рівень залучення населення до політичного життя, що передбачає максимальне зменшення або усунення різноманітних обмежень (майнових, освітніх, вікових, статевих, осілості) і створення умов для участі в ньому раніше суспільно пасивних груп населення;
- існування вільних засобів масової інформації, які, відіграючи основну роль у політичній комунікації, стають однією із центральних ланок сучасного демократичного процесу.

Результатом втілення ідеалів демократії у способі функціонування політичної системи суспільства виступає демократичний політичний режим, основними ознаками якого вважають:

- існування в соціумі різних інтересів і широкого спектра можливостей їхнього вираження та реалізації;
- гарантований доступ усіх соціальних груп до політичних інститутів;
- загальне виборче право, яке дозволяє громадянам на рівних засадах брати участь у формуванні представницьких інститутів;
- контроль представницьких інститутів за діяльністю виконавчих структур;
- сприйняття більшістю суспільства існуючих політичних норм і процедур;
- розв'язання конфліктів мирним шляхом;
- визнання вирішальної ролі більшості з урахуванням інтересів меншості.

3. Вибори як інструмент демократії. Типи виборів

Політичні вибори — комплекс заходів, пов'язаних із формуванням керівних орга-

нів держави, партій, суспільно-політичних організацій.

Із Загальної декларації прав людини 1948 р.

Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною або через посередництво вільно обраних представників. Воля народу має бути основою влади уряду; ця воля знаходить собі вираз у періодичних і нефальсифікованих виборах, які мають проводитися при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування або за допомогою інших рівнозначних форм, що забезпечують свободу голосування.

- ?** 1) У чому полягає проголошене в Декларації право людини на вибори?
- 2) Які умови, відповідно до джерела, має забезпечити влада для здійснення цього права людиною?

Уперше в історії загальне виборче право було запроваджено для чоловіків у 1848 р. у Франції. На 1914 р. воно стало здобутком більшості країн Заходу. Жінки вперше отримали виборче право в 1893 р. у Новій Зеландії, а в Європі — у 1906 р. у Фінляндії. Після Першої світової війни жінки отримали виборче право в більшості країн (у Швейцарії його надали жінкам у 1971 р., у Ліхтенштейні — у 1986 р.). У 1970-х рр. у більшості провідних країн світу віковий ценз виборців був знижений до 18 років. Виборче право в повному значенні слова стало загальним.

Демократію неможливо уявити без виборів, оскільки вони необхідні для здійснення влади народу в сучасних умовах. Вибори є не лише суттєвою ознакою демократії, а також її необхідною умовою. На думку відомих сучасних французьких учених П. Лалюм'єра та А. Демішеля, демократію можна охарактеризувати як режим, за якого правителів призначають шляхом вільних і чесних виборів.

Питаннями, пов'язаними з виборами, займається виборче право. Воно являє собою сукупність правових норм, що регулюють участь громадян у виборах, організацію і проведення останніх, взаємовідносини між виборцями й виборними органами або посадовими особами, а також порядок відкликання обраних представників, що не виправдали довіри виборців. Відповідно до принципів виборчого права та деяких інших критеріїв (об'єкт виборів, термін, їхній масштаб тощо) здійснюють класифікацію виборів і виділення їхніх типів.

Типи виборів		
За метою проведення: президентські; парламентські; регіональні (обласні); муніципальні (міські)	За причинами проведення: чергові; позачергові; повторні; додаткові	За способом волевиявлення: прямі; непрямі

За ступенем правового і демократичного розвитку держави вибори можуть бути:

- рівними або нерівними;
- загальними або обмеженими;
- прямими або опосередкованими;
- таємними або з відкритим голосуванням.

Лівий стовпчик містить типи виборів, характерні для країн із високим рівнем демократизму виборчої системи. Більшість держав сучасного світу в конституціях або спеціальних виборчих законах закріпили право громадян на загальні, рівні вибори при таємному голосуванні.

4. Види виборчих систем

Порядок формування складу виборчих органів держави називають її виборчою

системою. Існують два основні види цих систем:

Вибори забезпечують громадянам умови безпосередньої участі у формуванні органів державної влади та органів місцевого самоврядування. *Активне виборче право* — право обирати і *пасивне* — право бути обраним дають кожному громадянину можливість виявити свою громадянську позицію, впливати через владні структури на якість свого життя, відчувати власну відповідальність за стан справ як у державі, так і за місцем свого проживання.

ТИПИ ВИБОРЦІВ І ТИПИ КАНДИДАТІВ У ДЕПУТАТИ

Типи виборців	Переконані фанати засомбовані	Мислячі аналітики пошуковці	Байдужі розчаровані «пофігісти»	Продажні бідні циніки
Типи кандидатів	Ідейні палаючі горлопани	Ідейні палаючі горлопани	Емоційні запальні «своєяки»	Ресурсні ділки чинуші

- **мажоритарна система** — порядок обрання представницьких органів, за якого обраним вважається той, хто набрав більшість голосів виборців;
- **пропорційна система** — вид виборчої системи, за якої визначення результатів виборів відбувається на основі підрахунку голосів, поданих громадянами за кандидатів, включених до списків від політичних партій (виборчих об'єднань).

Обидві виборчі системи мають як свої переваги, так і недоліки. До *переваг мажоритарної системи* зараховують те, що вона містить можливості формування ефективного працюючого і стабільного уряду. Вона дозволяє великим, добре організованим партіям легко перемагати на виборах і створювати однопартійні уряди.

Основними *недоліками мажоритарної системи* вважають такі:

- значна кількість виборців країни (інколи до 50%) залишається не представленою в органах влади;
- партія, яка отримала на виборах менше голосів, ніж її суперники, може бути представлена в парламенті більшістю депутатських місць;
- дві партії, що набрали рівну або близьку до цього кількість голосів, проводять до органів влади не однакову кількість представників (не виключена ситуація, за якої партія, що набрала більше голосів, ніж її суперник, узагалі не отримує жодного мандата).

До *переваг пропорційної системи* належить те, що у сформованих за її допомогою

органах влади буде представлено реальну картину політичного життя суспільства й реальне розмежування політичних сил. Вона забезпечує систему зворотного зв'язку між державою та організаціями громадянського суспільства, сприяючи цим розвитку політичного плюралізму й багатопартійності.

Основними *недоліками пропорційної системи* вважають такі:

- виникають складнощі у формуванні уряду у зв'язку з відсутністю домінуючої партії;
- створення багатопартійних коаліцій, нестійких за характером у зв'язку з тим, що до їхнього складу входять партії з різними цілями й завданнями і, як наслідок, нестабільність уряду;
- безпосередній зв'язок між депутатами й виборцями дуже слабкий, оскільки голосування відбувається не за конкретних кандидатів, а за партії;
- залежність депутатів від керівництва своїх партій може негативно впливати на обговорення й прийняття важливих документів.

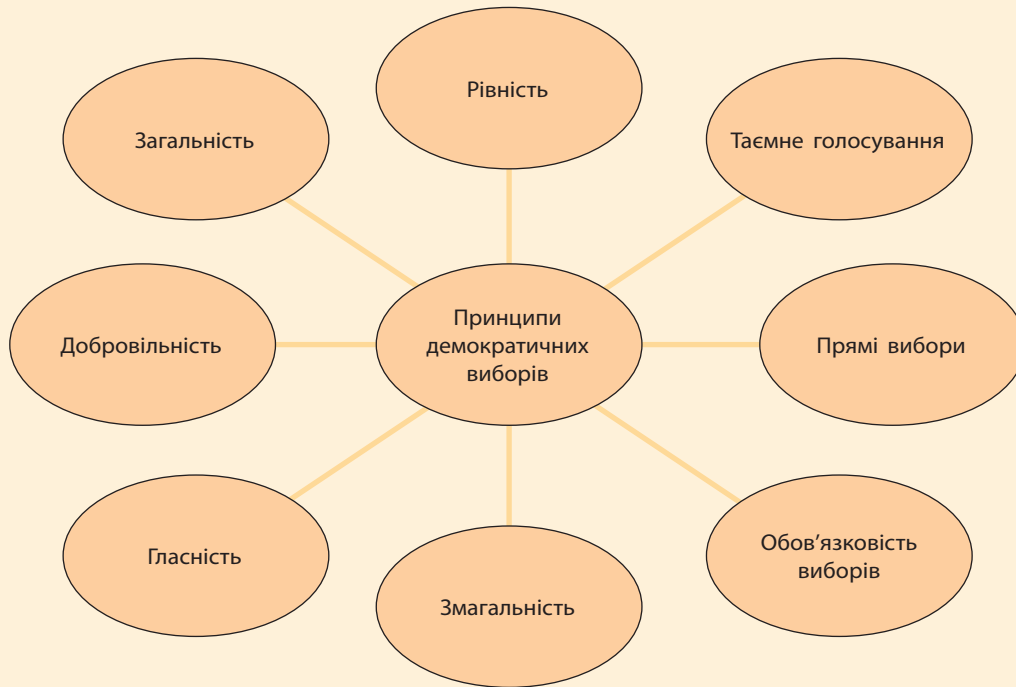
Спробою подолати недоліки обох виборчих систем і використати їхні переваги є мішана система, що поєднує в собі елементи мажоритарної і пропорційної. За її існування одну половину депутатів обирають за мажоритарною, а другу — за пропорційною системою. Досвід удосконалення виборчих систем доводить, що така система більш демократична й ефективна в досягненні політичної стабільності.

? Чи бувають вибори без вибору?

4. Політичні партії

Серед недержавних організацій головну роль у політичній системі суспільства віді-

грають політичні партії. Від громадських рухів і груп вони відрізняються наявністю

організації (професійного апарату, що займається діяльністю партії), політичної програми й мети діяльності.

Політична партія — добровільна політична організація, що об'єднує людей зі спільними інтересами та ідеалами, діяльність якої спрямована на здобуття політичної влади або участь у її здійсненні.

Серед функцій, які виконують у сучасному соціумі політичні партії, найважливішими вважаються:

- боротьба за здобуття влади в державі, формування правлячої еліти та складу уряду;
- здійснення зв'язку між суспільством і державою;
- визначення цілей, розробка ідеології, програм, прагнення сформувати стратегію розвитку суспільства й переконати громадян у її доцільності;
- відбір і формування політичної еліти та лідерів для всіх рівнів політичної системи суспільства;
- політична соціалізація громадян.

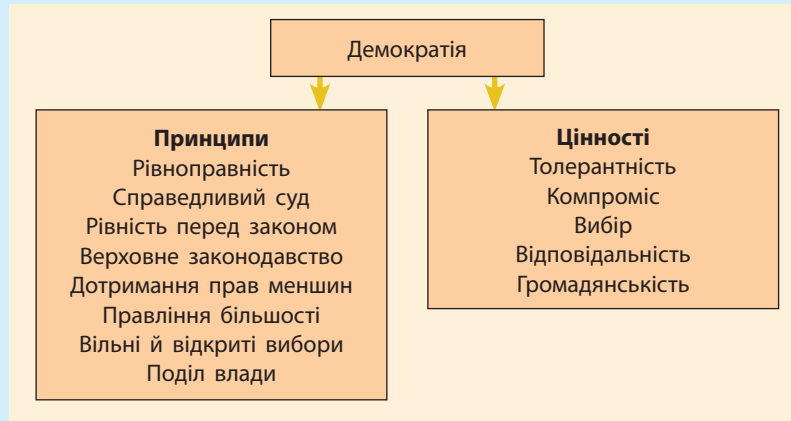
Головною серед них вважають претензії політичних партій на державну владу та участь у її здійсненні. Щодо державної влади партія може обстоювати різну позицію. Вона може бути в непримиренній опозиції,

виступаючи проти існуючого державного ладу. У цьому випадку партія прагне здобути владу, щоб змінити саму державу. Іншим варіантом опозиційності є той, що спрямований не проти існуючого державного ладу, а проти здійснення певної політики. Партія може бути також конструктивною опозицією, виступаючи з критикою того, із чим вона не згодна в діях уряду й підтримуючи те, що вважає правильним.

Опозиція — протидія, опір комусь або чомусь, наприклад перебування в опозиції до політики уряду.

Для класифікації сучасних політичних партій застосовують такі критерії:

- за світоглядними позиціями партії поділяють на прагматичні, які не мають ідеологічних програм і прагнуть залучити якомога більше прихильників для перемоги на виборах, та ідейно-політичні, які керуються певними ідейними принципами (консервативні, ліберальні, реформістські, революційні тощо);
- за принципами організації — масові (залучають до своїх лав якомога більше членів), кадрові (об'єднують невелику кількість професійних політиків), партії, створені на засадах індивідуального членства, партії з відсутнім офіційним член-

- ством (належність до неї визначається голосуванням за її кандидатів на виборах), партії з колективним членством (профспілки, трудові колективи тощо);
- за соціальними засадами — партії, що представляють інтереси окремих верств населення, груп, кількох верств і соціальних груп;

- за місцем у системі державної влади — опозиційні, правлячі (поділяються на правлячі одноосібно та у складі коаліцій);
- за ставленням влади до партій — легальні й нелегальні.

? Чи можливий демократичний устрій без існування політичних партій?

ВИСНОВКИ

Демократія є формою суспільного самоврядування, яку здійснюють рівноправні громадяни, що безпосередньо беруть участь в обговоренні й вирішенні суспільних справ (пряма демократія) або уповноважують на це своїх представників (представницька демократія). В обох випадках головну роль відіграють вільний вибір і голосування. У сучасному світі демократія перетворилася на політичну форму, яка найбільше відповідає природі людини й нормальному стану суспільства.

Найважливішим механізмом, за допомогою якого громадяни демократичних країн можуть визначати, які особи і які політичні сили мають правити та якою має бути їхня політика, є вибори.

Демократична практика країн світу свідчить, що ідеальних виборчих систем не існує. Вибір системи, за якою відбуваються вибори, залежить від пріоритетів політики на певному етапі демократичного розвитку суспільства.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які дві основні форми демократії вам відомі?
2. У яких видах застосовується безпосередня пряма демократія на місцевому й регіональному рівнях?
3. Що таке політичні вибори?
4. Назвіть два основні види виборчих систем. Яка виборча система існує в сучасній Україні?
5. Поясніть, як ви розумієте визначення демократії американським президентом А. Лінкольном («правління народу через посередництво самого народу, для народу»). Чи відповідає воно сучасному її розумінню? Обґрунтуйте свою точку зору.
6. Охарактеризуйте зміст поняття «демократія», її форми та принципи.
7. Проаналізуйте ідеали та цінності демократії.
8. Поясніть, як ви розумієте зміст основних ознак демократичного політичного режиму.
9. У чому, на вашу думку, полягають переваги й недоліки демократичного устрою? Поясніть, як ви розумієте наведений в епіграфі до теми вислів В. Черчилля про демократію.
10. Чому політичні вибори вважають одним з інструментів демократії?
11. Проаналізуйте переваги й недоліки виборчих систем.
12. Обговоріть у групах вислів про демократію чеського письменника, драматурга, президента Вацлава Гавела: «Демократія перед тими, хто до неї ставиться серйозно, висуває майже нерозв'язні проблеми, а для тих, хто її ненавидить, відкриває майже необмежені можливості».
13. За додатковою літературою доберіть висловлювання відомих людей про демократію та вибори. Поясніть, чим саме вони вам сподобалися.
14. Яким є ваше ставлення до демократії? Поясніть, чому ви маєте таку точку зору.